

zuse

Et langt liv i Toldvæsenet 3

Morten Jensen - 46 år som øresundstolder
Kommandanten, tolderen og ridefogeden i Hals 1663

Boganmeldelse

Indkaldelse til generalforsamling

Zise - Told- og Skattehistorisk Tidsskrift er medlemsblad
for Told- og Skattehistorisk Selskab, stiftet den 24. oktober 1977.

Bestyrelsens medlemmer er:

Forlagschef, mag. art. Henrik Fode (næstformand), Aarhus.
Specialkonsulent Gunnar Jakobsen (fungerende formand / sekretær), Birkerød.
Museumsinspektør Hans Munk Pedersen (redaktør), Frederikshavn.
Underdirektør Søren Vigilius Christensen, Aarhus.
Chefkonsulent Anders Bech Christensen, chefkonsulent Taus P. Helleskov,
Museumsformidler Tora Ribers, og VAT Manager Britt Nielsen, København.

Medlemsskab af Told- og Skattehistorisk Selskab tegnes ved henvendelse til
Told- og Skattehistorisk Selskab, Østbanegade 123, 2100 København Ø,
telefon 72 37 03 44 eller på www.zise.dk.

Kontingentet andrager 60 kr. om året for enkeltmedlemmer,
500 kr. for institutioner og firmaer.

Biblioteker kan tegne abonnement for 60 kr.

Zise udkommer tre gange årligt, og hvert hefte indeholder ca. 40 sider.

Dette nummer af Zise er redigeret af Hans Munk Pedersen.

Bidrag til Zise bedes sendt til den nye redaktør,

Henrik Gjøde Nielsen [hgn@kystmuseet.dk]

eller til sekretæren, Gunnar Jakobsen [gj.ccta@post.tele.dk]

Lyngholmen 5, 3460 Birkerød

telefon 38 86 11 51

www.zise.dk

ISSN 001 05-8355 - Tryk: Merco Print

Forsideillustration:

Hals Skanse i den form, som anlægget fik i 1654. I artiklen Kommandanten, tolderen og ridefogden i Hals 1663 beskrives en konflikt mellem skansens kommandant og den lokale tolder. Det omstridte område lå mellem den nordlige del af voldgraven og Østergade nederst til venstre i billedet. Foto: Ove Jacobsen, Peder Jacobsen, 2011.

Indledning

af Hans Munk Pedersen

Vi bringer i dette nummer af Zise sidste del af Henning Olesens erindringer. De dækker perioden 1971-91, og vi bliver vidne til, hvordan IT-systemerne vinder indpas i forvaltningen. Det var en pionertid, hvor Henning Olesen var med i første række. Derefter springer vi tilbage i tiden til en af de driftige øresundstoldere, som Mogens Jensen beretter om i artiklen ”Morten Jensen – 46 år som øresundstolder”. Morten Jensen beskæftigede sig ikke kun med at forestå opkrævningen af told fra de mange skibe, der skulle passere Kronborg på deres vej til eller fra Øster-

søområdet. Han var også forretningsmand, og han var en holden mand, da han døde i 1626. Fra Øresund går turen til Limfjorden, hvor kommandanten på Hals Skanse havde en konflikt med den lokale tolder. Hvem der trak det længste strå i den strid, kan man læse i Henrik Gjøde Nielsens artikel ”Kommandanten, tolderens og ridefogeden i Hals 1663”. Det er samtidig en introduktion til den nye redaktør af Zise, idet forfatteren overtager hvervet efter årsskiftet. Vi slutter af med en anmeldelse af Erling Svanes bog Kongelige Monogrammer.

Et langt liv i Toldvæsenet (3)

Af Henning Olesen

Skive Distriktstoldkammer

Toldkammeret i Skive var, da jeg ankom til byen, fordelt på tre lokaliteter:

Toldkammeret var i banegårdsbygningen.

Momskontrollen var på havnen i det gamle sømandshjem.

Havnekontrollen var på havnen i en anden bygning.

Toldkammeret, dvs. toldforvalteren, administration, virksomhedsregistrering, fogedafdeling og bogholderi var i banegårdsbygningen, som var et nyere byggeri der var opført i 1962 i forbindelse med, at den nye banegård var blevet opført.

Momskontrollen var i det gamle sømandshjem som var en underlig trekantet bygning på havnen med lokaler, der tidligere havde været benyttet af overnattende sømænd. Der var desuden en trekantet kantine.

Toldbetjentene til havnekontrollen havde lokaler i en anden bygning på havnen.

Distriktet omfattede de distrikter, der havde tilhørt de gamle Skive og Viborg toldkamre. Viborg Toldkammer var endnu ikke helt afviklet, men der var så vidt jeg husker kun motorekspeditioner tilbage. Arealmæssigt var distriktet meget omfattende. Det gik til ca. 10 km fra Ran-

Skive Toldkammer 1908.

ders og 6 km fra Hobro. Dette blev dog senere ændret så distriktet blev betydeligt mindre.

Der var oprindelig fire kontrolsektioner i det gamle sømandshjem, hvortil kom kontrolstyringen og lokaler til kontrolchefen. De tre kontrolsektioner var i stueetagen og en sektion på 1. sal.

Efter at have hilst på toldforvalteren og personalet på banegården kom jeg så ned til havnen og hilste på der, inden det egentlige arbejde begyndte.

Det var selvfølgelig moms kontrol, jeg blev sat til. Det var helt nyt stof for mig, men efter et par dage som ”føl” hos en mere erfaren kollega, blev jeg kastet ud i det på egne ben. Det var just ikke det område, jeg havde beskæftiget mig med i mit hidtidige arbejde, så det kan godt være, at jeg de første gange har overset dette eller hint, men efterhånden kom det med erfaringen.

Den første ”kontrolaktion”, som jeg var med til, var Vognmandsaktionen. Det var første gang, hvor man prøvede at ”grave et spadestik dybere”, som vores lærer (Kromann) på elevkurset ville have sagt. Det var meget lærerigt især for mig. Da lærte jeg for første gang, hvor nøjagtigt og hvor hurtigt data kan komme fra et EDB-anlæg.

I forbindelse med indsamlingen af fakturaudskrifter rettede vi henvendelse til Skive Andelssvineslagteri for at få en aftale om at få udskrevet fakturaudskrifter for transporten af svin til slagteriet. De havde en bedre idé, end at vi sad og skrev fakturaudskrifter ud hos dem. De var villige til at udskrive lister over samtlige transporter af svin til slagteriet fordelt på de enkelte vognmænd og fordelt på de enkelte perioder. Det var jo noget nemmere end at vi sad og udskrev dem,

men desværre ville man have et beløb - jeg tror det var 1400 kr. - for det. Toldkammeret havde ikke umiddelbart penge til det, men efter henvendelse til Direktoratet fik man en ekstraordinær bevilling til udskrivningen. Nogle dage efter modtog vi så de udskrevne lister over samtlige transporter til slagteriet fordelt på de enkelte vognmænd og de forskellige perioder. De var lige til at splitte op og fordele i eftersynsskemaerne. En stor del af listerne skulle på grund af de ændringer, der sideløbende blev foretaget i distriktsinddelingerne, sendes til de omkringliggende toldkamre.

I forbindelse med vognmandsaktionen var en af kollegerne på kontrol hos en vognmand, hvis bror også var vognmand i samme by. Kontrollen hos broderen resulterede i en kraftig efterbetaling og rapport. Da jeg senere kom på kontrol hos den anden bror, snakkede de meget om efterbetalingen hos den første bror og var lidt hoverende. Desværre havde brødrene samme revisor, og min kontrol af den anden bror resulterede i en ca. lige så stor efterbetaling og rapport. Fejlene skyldtes i begge tilfælde en revisor, der notorisk lavede mange fejl, og fejlene var altid til klientens fordel.

Nogen tid efter blev der af assistentforeningen indført en tvungen turnusordning, som resulterede i, at jeg i en periode blev toldfoged. Det var ikke verdens mest opløftende job, men det skulle jo gøres.

Det mest irriterende var, at når vi havde udsendt udlægstilsigelserne og folk ikke havde betalt, så måtte vi køre på udgående fogedforretning sammen med et vidne. De første dage, vi kørte rundt og ”opkrævede penge”, betalte de fleste virksomheder, når vi kom. De trak ganske enkelt kreditten så langt som muligt, da rentetil-

skrivningen var minimal og der ikke blev foretaget en udlægsforretning, så der var heller ikke noget gebyr. Det mest grelle jeg oplevede var, da vi kom ud til en virksomhed, der skyldte et rimeligt beløb. Da vi kom ind ad døren, trak vedkommende en udskrevet og korrekt dateret check op af skuffen og gav os den. Han vidste åbenbart nøjagtigt, hvornår vi kom.

I den følgende periode var der tvivl om, hvorvidt Skive Distriktstoldkammer skulle bestå fremover, idet toldforvalteren gik af på grund af alder, og hans stilling ikke blev genopslået.

I denne periode fungerede jeg som sektionsleder, hvilket medvirkede til, at jeg efterfølgende ikke søgte nogen sektionslederstilling, da det ikke lige var mig.

I 1976 flyttede vi alle afdelinger sammen i den gamle handelsskolebygning i centrum af Skive. Det var en sjovt indret-

tet bygning, der bar præg af at den var bygget i en periode hvor energiforbruget til opvarmning ikke spillede den store rolle, idet der var fire meter til loftet og store vinduer. Som kontorlokaler skinnede den tidligere anvendelse som klaselokaler igennem. Bygningen bar præg af at være bygget i tre omgange, hvilket bevirkede at skulle man fra en ende af bygningen til den anden, skulle man ned og op ad trapper.

Efter min tid som foged kom jeg tilbage til den almindelige moms kontrol indtil, der kom et opslag om medarbejdere til et EDB-projekt ved toldkammeret (DATA-SAAB). Vi var to toldfaglige og to kontorfaglige, der i denne forbindelse var på internatskursus på Hellerup Parkhotel i en uge. Dette område beskæftigede jeg mig så med en periode indtil en ældre kollega skulle have en retrætepost og det

Skive Distriktstoldkammer 1979.

blev så min - så tilbage til momskontrol-
len.

Jeg tilbragte herefter igen en periode i den almindelige momskontrol, indtil der opstod et ønske om medarbejdere til EDB-revision af momsregnskaber og jeg blev udpeget sammen med en kollega. Der blev afholdt et fortrinligt kursus i København, som satte os i stand til at håndtere store og komplicerede regnskaber.

Efterfølgende indsamlede vi oplysninger fra de virksomheder, der selv anvendte EDB for at prøve at finde deres svage steder i forretningsgangene.

Vi kørte kontrolsystemerne første gang med et databånd fra en af vore større virksomheder inden for skovbrugsbranchen. Databåndet indeholdt kun transaktioner for en måned, men omfattede ca. 14.000 transaktioner. Under kørslen i Datacentralen var man nødt til at bide transaktionerne over i to dele for at kunne have dem i systemet. Resultatet var meget sølle. Der blev fundet to fejl på i alt ca. 150 kr., hvoraf den ene allerede var rettet af virksomheden måneden efter.

Som EDB-revisor blev man også sat på sager i virksomheder, der anvendte EDB, men hvor der ikke var tale om decideret momskontrol, men for eksempel kontrol af negative angivelse, hvor den kontrolførende ikke fandt begrundelsen for det negative beløb korrekt og der skulle foretages dyberegående kontrol af perioden.

En virksomhed havde indsendt en negativ angivelse, hvor man ønskede udbetalt ca. 1.500.000 kr. Som årsag havde man oplyst, at det var køb af et større parti varer fra en anden virksomhed. Den første kollega ved den negative kontrol var ikke tilfreds men mente, at der var tale om overdragelse af et varelager som var

momsfrit. Virksomheden fastholdt at det var salg fra en virksomhed til en anden virksomhed og derfor skulle der i princippet beregnes moms.

Ved nærmere gennemgang af forholdene viste det sig, at selskabet, der havde købt varerne gennem datterselskaber og lignende, havde fuld kontrol med sælgerfirmaet og der var således også efter vores mening tale om overdragelse af et varelager. Varerne var ikke engang blevet fysisk flyttet. Virksomheden blev orienteret om, at den negative angivelse ville blive stoppet, indtil toldkammerets afgørelse forelå. Vi sluttede derefter i virksomheden og returnerede til toldkammeret. Her diskuterede vi sagen, først med vores sektionsleder, derefter med kontrolchefen og distriktstoldchefen og alle var enige med os. Der blev derefter udfærdiget en skrivelse, hvor man stoppede udbetalingen af det momsbeløb, der vedrørte lageroverdragelsen. Virksomheden ankede straks sagen til Direktoratet for Toldvæsenet, der efter ny bearbejdelse af sagen gav toldkammeret medhold. Virksomheden ankede derefter sagen til Momsnævnet, der ligeledes gav toldkammeret ret, men på daværende tidspunkt var firmaet gået nedenom og hjem.

Efter en periode som EDB-revisor blev jeg sagsbehandler i afgift, det vil sige al sagsbehandling vedrørende alle afgifter, herunder behandling af rapporter og udfærdigelse af bødeforlæg mm.

Under arbejdsområdet hørte også motorbeskatningen. Dette område blev normalt klaret af 2 kontorassistenter, men i tvivlsspørgsmål henvendte de sig til mig. I den periode, hvor jeg sad som sagsbehandler, havde vi en masse sager vedrørende ombygning af diverse personbiler, som medførte et yderligere afgifts-

Skive Distrikstoldkammer, kantine 1979.

krav. Disse sager blev normalt startet af en bilinspektør, og der var i starten ikke rigtig styr på, om det var politiets sager eller toldvæsenets. Problemerne blev dog løst til alles tilfredshed (undtagen kundernes).

Som sagsbehandler sad jeg indtil jeg sommeren 1986 blev udpeget til at være den ene af toldkammerets systemansvarlige på de nye EDB-systemer (DPS6-systemerne). Jeg var i marts 1986 endvidere blevet udpeget som uddannelseskonsulent ved toldkammeret.

At blive udpeget som systemansvarlig var nok det job inden for toldvæsenet, som jeg har nydt mest. Det var nok en fordel at være med fra starten og vi startede i Skive i det små med den mindste maskintype, som kunne være i et smalt lokale ved siden af det kontor, hvor vi sad. Min makker var samtidig blevet udpeget som ny systemmand på det gamle EDB-

system, så vi delte arbejdet imellem os.

Vi gik i drift kort tid før jul med virksomhedsregistreringssystemet, som senere gik over til en anden statsvirksomhed, men vi kom ikke i drift før JTAS havde rettet de fejlkoblinger, som de havde lavet.

Datanettet var indrettet således, at der fra hvert toldkammer var oprettet en dataforbindelse til et af to knudepunkter (i Aarhus og Horsens), hvorfra der var etableret en efter datidens forhold højhastighedsforbindelse til København.

Det viste sig så, at vi på et senere tidspunkt skulle have en større EDB-maskine, og så var der ikke plads nok i det oprindelige lokale og så var gode råd dyre.

Distrikstoldchefen fik så udvirket, at der lokalerne blev bygget om, således at et herretoilet i stueetagen blev nedlagt og i stedet indrettet til maskinrum og det nye udstyr blev så monteret her.

I april måned 1987 blev jeg af direktoratet udpeget som den ene af fire personer, der skulle begynde at skrive en brugerhåndbog for DPS-udstyret.

Dette medførte en række rejser til og møder i København, hvilket medførte, at jeg i november 1987 bad om at blive fritaget for arbejdet som uddannelseskonsulent.

Samtidig blev jeg i 1987 uddannet som instruktør ved Toldskolens kursus på Lynæsfortet. Det var et meget koncentreret kursus som hjalp mig meget under kurserne for erhvervslivet i forbindelse med indførelsen af Enhedsdokumentet. Der blev afholdt en række kurser for erhvervslivet i Import, Eksport og Ny toldtarif, og hvor jeg stod for kurserne i Import og Eksport. Det var en noget stressende periode lige før jul, men kurserne blev gennemført. Det eneste problem jeg havde, var når folk efterfølgende hilste på mig på gaden i Skive eller Viborg, at jeg sommetider havde problemer med at huske, hvem personerne var.

I forbindelse med implementeringen af de nye brugersystemer blev der afholdt kursus i systemerne – normalt i Aarhus. Det var kurser, som vi deltog i og det var godt, for så vidste vi mindst det samme som brugerne. Implementeringen af delsystemerne blev igangsat efter planerne bortset fra DR-systemet, der blev forsinket et år på grund af differencer ved overførslen af data.

Der blev også uddannet en PC-koordinator, der skulle forestå implementeringen af PC-udstyr ved toldkammeret.

Bygningen i Skive var indrettet således, at der var et herretoilet på 1. sal over det sted, hvor maskinrummet var blevet indrettet i stueetagen. En eftermiddag med klart solskin kunne vi lige pludselig høre

noget dryppe. Det varede lidt inden vi registrerede, at det var toilettet på 1. sal, der havde et utæt afløb, der bevirkede, at der dryppede vand ned i EDB-maskinen. Der var ikke andet at gøre end at lukke alle systemer og maskiner ned og tilkalde en tekniker til at gå systemerne igennem og udbedre eventuelle skader. Der var heldigvis ikke sket de store skader, men man kan forestille sig, hvad der kunne være sket, hvis uheldet var sket en weekend, da maskineriet kørte døgnet rundt.

Efterhånden som systemerne blev udbygget skulle der opstilles flere og flere terminaler i bygningen. Da bygningen som tidligere nævnt var bygget ad flere gange, var det somme tider vanskeligt at få kablerne igennem hullerne i murene, men det lykkedes normalt altid, om ikke andet så ved brug af sæbe. Der var en lang periode, hvor der var for få terminaler i forhold til, hvad folk forventede og mente de skulle bruge, men det var der jo ikke noget at gøre ved.

I forbindelse med etableringen af Told og Skat skulle hele distriktstoldkammeret flyttes til Viborg, hvor vi skulle etableres i den bygning, som det gamle amtskatteinspektorat havde været i sammen med en sidebygning, der stod ledig. Der skulle endvidere opføres en tilbygning, der arealmæssigt omtrent svarede til de to oprindelige bygninger tilsammen. Det var noget af en opgave at få skitseret, diskuteret og etableret et midlertidigt netværk, idet der allerede var røster fremme om at etablere lokalnet i alle de bygninger, som Told/Skat benyttede. Forbindelserne skulle dog stadigvæk etableres som direkte kabelforbindelser fra maskine til terminal.

Netværket blev etableret og maskinerne blev flyttet midlertidigt, idet der allerede

Skive Distriktstoldkammer, tidligere lejet bygning 1979.

var givet besked om, at vi skulle have en ny (brugt og større) maskine, nemlig den fra Aarhus, fordi Aarhus skulle have en ny og større maskine. Dette medførte, at der kunne kobles flere terminaler på hovedmaskinen.

Hele distriktstoldkammeret blev flyttet til Viborg i de nye "gamle" lokaler, medens virksomhedskontrollen blev i Skive indtil den nye tilbygning var færdig. Det fungerede i det store og hele smertefrit, bortset fra en multiplexer, der ikke var indstillet korrekt.

I de nye "gamle" bygninger havde vi så fået etableret et nyt tidssvarende maskinrum med et stort køleanlæg til brug, når vi fik den større maskine, og herfra blev der etableret forbindelser ud til de steder, hvor der skulle opstilles arbejdspladser. Desværre blev maskinrummet ikke placeret det optimale sted i bygningerne, men placeringen var til at leve med og maskin-

rummet havde som det eneste lokale udsigt over Ringvejen i Viborg. Der var både tale om etablering af forbindelser til arbejdspladser til de gamle toldsystemer og arbejdspladser til det gamle system, som skattevæsenet havde anvendt. Dette system kunne kun anvendes med helt specielle terminaler, der kun kunne køre på dette system.

Man havde endvidere ved det nu nedlagte amtsskatteinspektorat et tekstbehandlingssystem, der ikke var helt moderne, idet det anvendte 8" disketter, hvorpå der kun kunne læses/skrives på den ene side. Det var første gang, jeg så disse disketter - men de fungerede godt nok.

I alle de år, hvor jeg var systemansvarlig i Skive/Viborg, blev der afholdt mindst to kurser om året, dels for at oplyse om kommende ændringer og generelt om nye ting som sådan. Der havde været

medarbejdere på kursus i det nye bogholderisystem (SAP), der skulle indføres. Dette skulle køre på en for os ny platform, men vi fik først noget at vide på det næste kursus. Her blev der orienteret om de nye tiltag og systemer, og det blev samtidigt oplyst, at der skulle oprettes en nyt datanet til bogholderisystemet og at knudepunkterne skulle ligge i Vejle og Viborg. Kollegaen fra Vejle og jeg kiggede undrende på hinanden, for ingen af os havde hørt noget om det tidligere.

Dette medførte for Viborgs vedkommende en udvidelse af maskinrummet, da der ikke var beregnet plads til det yderligere udstyr, som nu skulle opstilles. Der kom så en datanetmaskine fra Bull samtidig med at JTAS kom og etablerede 2 udgående datanetforbindelser og et større antal indgående linjer. Til alt held var bygningerne allerede fra starten blevet indrettet med et tilstrækkeligt antal telefonlinjer, så det var kun et spørgsmål om at koble dem rigtigt sammen.

Den maskine, som det nye bogholderisystem skulle køre på, var en UNIX-maskine. Dette var et for os nyt styresystem og vi var derfor i 1991/92 på i alt to ugers kursus hos Bull i Farum. De flyttede lidt rundt engang imellem. Det nye bogholderisystem blev startet op og kørte efter brugernes mening rimeligt.

Nogenlunde samtidigt blev der etableret et lokalnet i Viborg. Der blev indkaldt ønsker fra regionen, hvor mange stik man ville have etableret og hvor.

Lokalerne i Viborg var indrettet således at et fag vinduer svarede til en arbejdsplads. Til hver arbejdsplads skulle der etableres tre data/telefonstik og to strømstik (220 volt). Det resulterede i rigtig mange stik i bygningerne.

Jeg lavede derfor en beregning på regio-

nens ønsker om stikgrupper i lokalerne. Det blev en utrolig bunke stik, men da jeg var vant til nedskæringer af ønsker tog jeg det hele med.

Da styrelsens repræsentant kom til møde sammen med firmaet, der skulle etablere stikkene fik jeg da også at vide, at det var mange stik, jeg havde bedt om, men stillet over for de faktiske forhold, fik vi bevilget alle stikkene uden yderligere problemer.

Kort tid efter startede etableringen af stikkene i bygningen. Det varede ca. 4 uger fra det første hul blev boret til det sidste stik var kontrolleret. Heldigvis var der i alle bygningerne etableret brede vindueskarme af træ beregnet til montering af stik, således at de nye stik kunne isættes her. Der blev boret en utrolig masse huller af forskellig størrelse for at kunne montere stikkene. Der blev etableret krydsfelter i de 2 ”blokke” uden maskinrum, som hver især var forbundet med hovedkrydsfeltet i maskinrummet. Der blev endvidere fortaget gennemboring af brandvæggene mellem bygningerne og disse blev efter at kablerne var ført igennem lukket med en speciel brandhæmmende pasta.

Til telefonsystemet blev der i maskinrummet opsat et nyt omstillingsanlæg, som via diverse krydsfelter blev forbundet til det pågældende telefonapparat.

Etableringen af datanettet forløb uden problemer. Ved etableringen af telefonerne, som vi valgte at få udført i en weekend, opdagede vi, at de kabler, der var leveret til opkoblingerne var delvis defekte, dvs. at stikket ikke var ordentligt monteret på kablet. Det lykkedes os at få forbindelse med en repræsentant fra firmaet, men han kunne ikke gøre ret meget i weekenden, men han ville sende

en rulle kabel og en tang om mandagen. Ved at teste alle kablerne lykkedes det os at finde så mange der virkede, at vi kunne fortsætte og afslutte omkoblingen. Da vi havde modtaget tangen og kablet om tirsdagen var alle problemer løst.

Bortset fra disse ”småting” fungerede lokalnettene i det store og hele problemfrit.

met til Paris skulle vi så finde hotellet. Der var ikke direkte jernbaneforbindelse fra lufthavnen til centrum endnu, så først skulle vi med en bus til stationen og derfra med tog til centrum. Vi gik derefter hen til hotellet, hvor vi blev booket ind. Det var først på aftenen, så vi blev enige om at finde et sted at spise. Heldigvis var der en af kollegerne, der var velbevandret

Skive Distrikstoldkammer, afdeling på havnen 1979.

Efteråret 1992 blev der indkaldt til kursus i datanet med deltagelse af systemfolk fra Aarhus, Horsens, Vejle og Viborg. Det skulle finde sted ved Bulls hovedsæde i Paris. Vi fik tilsendt billetter og der var bestilt hotel i Paris, medens pengene til hotel og kost mv fik vi udleveret i Københavns Lufthavn. Vi fløj samlet fra Kastrup på Business Class, og der var alt hvad man kunne begære af vådt og tørt. Vel ankom-

i det franske sprog, så han fungerede som tolk mm.

Næste morgen skulle vi så starte på kurset, der skulle vare to dage. Vi mødte op ved Bull efter en lang togtrejse med Paris' undergrunds- og overgrundsbane. Vel ankommet spurgte vi så på kontoret, hvor i bygningen kurset skulle afholdes, men man var meget i tvivl om hvilket kursus vi skulle deltage på, indtil man sendte

Skive Distrikstoldkammer, lejede lokaler 1979.

os hen til et kursus for sælgere (fandt vi ud af). Vi gik derfor tilbage til kontoret for at finde ud af hvordan og hvorledes.

Endelig fandt man ud af, at kurset var aflyst. Det var aflyst fra Paris, der havde underrettet København, men de havde glemt at underrette styrelsen. Vi drøftede derfor med direktoratet, om vi skulle tage direkte hjem eller hvad. Vi blev så bedt om at vente hos Bull, indtil vi hørte nærmere.

Der kom hurtigt besked. Bull ville flyve en instruktør ind fra Amsterdam til Paris, der ville undervise os fire alene næste dag, så vi havde resten af dagen fri til at se Paris. Vi tog rundt i Paris og fik set nogle af de store seværdigheder.

Næste dag startede med at vi købte billetter til for kort afstand, og kunne derfor ikke komme ud fra perronen på

stationen, men til sidst lykkedes det. Vi fik så et meget koncentreret kursus med en hollandsk instruktør på engelsk i datanet. Det meste af tiden gik med at finde ud af, hvad vi egentlig havde af datanet, og derefter pressede han pensum for to dage ned til en dag. Det er grunden til at jeg har et kursusbevis på hollandsk vedrørende et kursus på engelsk, som blev afholdt i Frankrig.

Hjemrejsen gik uden problemer. Vi blev ikke engang undersøgt af tolderne.

Det var omkring dette tidspunkt, at jeg sammen med en kollega fra styrelsen begyndte at undervise nye systemmedarbejdere, der var kommet til.

Der skete hele tiden noget med EDB-systemerne. Det havde fra starten med lokalnettet i Viborg været et problem med terminalerne, eller rettere PC'erne,

da alle terminaler efterhånden var blevet udskiftet med PC'ere, hvorfra man kunne koble op mod alle systemerne. Det eneste problem var med DPS6'eren, der kun havde et begrænset antal udgange. Det blev midlertidigt klaret ved at nogle PC'ere havde fast opkobling og de øvrige brugte opkoblinger via lokalnettet.

Det var dog en uholdbar situation, der først blev løst, da DPS6'eren blev erstattet af en nyere maskine, som var en DPS6'er indbygget i en UNIX-maskine. Dette løste alle problemer, da der nu var mindst lige så mange udgange via nettet som der var PC'ere ved regionen. Vi fik samtidig en Windows NT-maskine til brug ved tekstbehandling med mere.

Der skete efter et stykke tid en ændring af strukturen for personaleanvendelsen ved Edb-systemerne ved regionerne. I stedet for at have systemmedarbejdere ved alle regioner, skulle systemet ændres således, at systemvedligeholdelsen skulle centraliseres ved større regioner rundt omkring i landet.

Der blev derfor udnævnt nogle centerledere for de enkelte centre, og disse begyndte så arbejdet med at standardisere, hvordan arbejdet kunne/skulle udføres og hvordan maskinerne, især UNIX/DPS6'eren skulle indrettes, idet det var forskelligt, hvad der var på de enkelte maskiner ved de enkelte regioner. Der var flere steder indrettet lokale registre og lignende på de enkelte maskiner.

Jeg kom med i den ene af grupperne, som især behandlede indretningen af DPS6'eren, herunder hvordan den skulle indrettes og hvordan omlægningen kunne ske uden de helt store problemer for regionerne. Der kunne her ikke tages hensyn til lokale programmer og lignende. Maskinerne skulle indrettes, så de ikke

krævede behandling af en lokal systemmand, men kun af en medarbejder, der kunne kontrollere, at decentralt print var afhentet og udskrevet rigtigt og derefter fordele dette. Den øvrige drift skulle styres og kontrolleres af centrene.

Der blev i gruppen udfærdiget et program til standardiseret omlægning af DPS6'erne. Da jeg var en af de medarbejdere, der havde beskæftiget sig mest med DPS6'eren, fik jeg derefter til opgave ved hjælp af backuptapes fra udvalgte regioner at foretage en testomlægning af de udvalgte. Dette kunne kun ske på en ledig maskine i styrelsen, så igen flere ture til København. Testomlægningerne forløb tilfredsstillende og det blev derfor fastsat, at omlægningerne skulle finde sted i løbet af en afgrænset periode. Det blev overladt til regionerne selv at bestemme tidspunktet inden for en afgrænset periode, hvornår det skulle ske.

Omlægningen af maskinen medførte, at regionernes systemer totalt var nede i ca. 3 timer. Bortset fra en enkelt region lykkedes alle omlægningerne uden problemer.

Efter omlægningen var systemerne indrettet således, at det automatisk afhentede decentralt print om natten, når og hvis det var frigivet og derefter udskrev dette på den rigtige printer og med det rigtige papir. Det blev afhentet regionsvis i grupper, således at maskinen i København ikke blev overbelastet. Princippet havde været anvendt i Skive/Viborg siden 1989, hvor vi havde taget systemer i brug i en noget anden udformning, da vi vistnok var den eneste region, der lod maskinen afhente printet om natten og udskrive dette. Der skete endvidere en ajourføring og rettelse af diverse programmer på DPS6'eren, alt sammen styret af mig.

Jeg havde valgt ikke at søge om forflyttelse til centret i Ålborg som min mangeårige gode kollega på systemposten og andre, da det ville have medført en transporttid på ca. 1 time hver vej om dagen.

I stedet kom der en skrivelse om, at mange medarbejdere i nogle årgange kunne søge om at få deres afsked med pension og hertil 6 måneders løn uden at arbejde.

Jeg var i den rigtige alder, søgte og fik bevilget min afsked med sidste arbejdsdag den 30. juni 2002.

Den sidste arbejdsdag var en mærkelig dag. Dels skule man tage afsked med mange gode kollegaer som man havde arbejdet sammen med i mange år og dels skulle man lige pludselig ikke op til nogen bestemt tid om morgenen for første gang siden 1. august 1958 og før den tid også.

I dette indlæg er der nok meget, der skulle have været med men hukommelsen er ikke, hvad den har været. Jeg har med vilje ikke nævnt mange kollegaer, for hvem skulle man fremhæve og hvem ikke? Men tak for godt samarbejde i alle årene.

Ansættelser og udnævnelser i Toldvæsenet mv.

01.08.1958	Ansæt som toldelev ved Silkeborg Toldkammer	01.08.1963	Udnævnt til toldassistent ved Samsø Toldkammer
01.08.1959	Forflyttet til Aarhus Toldkammer	01.11.1963	Forflyttet til Rødbyhavn Toldkammer
01.08.1961	Udnævnt til toldmedhjælper ved Aarhus Toldkammer	01.02.1967	Udnævnt til afløsningstoldassistent ved Rødbyhavn Toldkammer (1. periode)
04.09.1961	Rekruttjeneste i Viborg	01.02.1969	Udnævnt til afløsningstoldassistent ved Rødbyhavn Toldkammer (2. periode)
01.01.1962	MP-skole i København	01.10.1969	Udnævnt til Overtoldassistent ved Rødbyhavn Toldkammer
01.05.1962	MPKP i Aalborg	01.01.1970	Ophørt med afløsningen
27.02.1963	Forflyttet til Samsø Toldkammer	01.02.1971	Forflyttet til Skive Distrikts-toldkammer
		01.04.1976	Meddelt funktion som Overtoldassistent 19
		01.06.1976	Udnævnte til Overtoldassistent 19
		01.01.1977	Udnævnt til Toldkontrollør 20
		01.07.1979	Udnævnt til Toldkontrollør 21
		01.03.1986	Udpeget som uddannelseskonsulent
		01.04.1987	Udpeget til at skrive brugerhåndbog for DPS6
		01.11.1987	Fratrædt som uddannelseskonsulent
		01.01.1988	Udnævnt til Toldsekretær 22
		01.02.1988	Udnævnt til Toldkonsulent 24
		15.03.1988	Beskikket som instruktør ved Uddannelsesregion 2
		01.10.1988	Udnævnt til Toldkonsulent 25
		01.10.1990	Forflyttet til Told- og Skatteregion Viborg
		01.01.1991	Udnævnt til Toldkonsulent 27
		01.07.1996	Udnævnt til fuldmægtig 32

Morten Jensen (Rosenvinge) - 46 år som øresundstolder

Af Mogens Jensen

Første gang Morten Jensens navn optræder i de tilgængelige kilder, er i februar 1567, hvor han sammen med sin fætter Niels Henriksen får løftebrev på det første ledige vikarie i Roskilde Domkirke. ...*dog skulle de saa studere flittigt ved Skolen*¹ Det fremgår ikke, hvilken skole, der er tale om, men det vil være nærliggende at tænke på latinskolen ved Roskilde Domkirke.

Vikarierne var et levn fra katolsk tid. De betegnede en samling gods, som var knyttet til sidealtrene i en kirke til aflønning af en præst, som skulle afholde gudstjenester ved det pågældende alter. Med reformationen bortfaldt gudstjenesterne, men godset tilknyttet altrene blev fastholdt endnu en tid og indtægterne af det anvendtes til forskellige formål. I dette tilfælde altså som studiestøtte. I andre tilfælde som tillæg til kongeligt ansattes løn. Det kom Morten Jensen til at nyde godt af som øresundstolder 34 år senere.

Striden om Barbaræ Senioris alter

Allerede i marts 1567 blev der sat navn på vikariatet. De to fætre fik forleningsbrev på vikariatet til Barbaræ senioris alter, som var ledigt efter sognepræsten i Strøby Hr. Peder Jensen, der var afgået ved døden.² Han havde besiddet det helt fra katolsk tid.³ Det bestod af fire bøndergårde fordelt i Sømme, Skippinge, Tuse og Bjæver-

skov Herreder samt et hus i København.⁴

Christian den IIIs reces af 30. oktober 1536 havde imidlertid fastlagt, at adelige arvinger til en person, der havde givet gods til et bestemt alter, kunne kræve dette tilbage, efter forleningsindehaverens død, såfremt de kunne fremlægge skriftlige beviser på, at de var rette arvinger.

Adelsmanden Lauge Venstermand gjorde under henvisning til recessen sammen med en bror og familie af slægten Huitfeldt krav på at få tilbageført godset tilknyttet Barbaræ senioris alter til deres slægter. Problemet var dog, at de nødvendige skriftlige beviser på, at godset var givet af en af deres aner, og at de derfor var rette arvinger, angiveligt var låst inde på godset Aalholm, mens ejerne var udenlands. Lauge Venstermand så stort på de manglende beviser og overtog godset på sine og sine påståede medarvingers vegne. Han blev efterfølgende sammen med to slægtninge indkaldt til et møde med kongen i april 1568 for at fremlægge beviserne.⁵

Disse var åbenbart ikke fyldestgørende, og sagen endte i april det følgende år i Kongens Retterting, som konstaterede, at godset skulle føres tilbage til Barbaræ senioris alter og blive der, indtil Venstermand kunne fremlægge beviser på at være rette arving.⁶

I mellemtiden havde kongen i august 1568 udstedt et nyt løftebrev til Niels

Henriksen og Morten Jensen på det første ledige vikarie ved Roskilde Domkirke, *for at de saa meget des bedre kunne fuldføre deres Studier*.⁷

Det blev efter retteringsdommen endnu en gang vikariatet tilknyttet Barbaræ senioris alter, der kom på tale. Men da forleningsbrevet blev udstedt 8. juni 1569, stod kun Niels Henriksens navn på det.⁸ Morten Jensen havde åbenbart i mellemtiden forladt sine studier.

Dermed endte hans akademiske løbane. Uvist af hvilken grund. Hans navn dukker først op i kilderne i forbindelse med jordhandler i 1578 og igen i 1580, da han udnævnes til toldskriver ved Øresundstolden. Der siges intet om, hvad han har foretaget sig i den forløbne tid. Det følgende bliver derfor et – forhåbentligt kvalificeret – gæt på Mortens Jensens liv indtil hans ansættelse ved Øresunds Toldbod, hvor han gjorde tjeneste i 46 år til sin død i februar 1626.

Morten Jensens barndom og ungdom

Morten Jensens forældre var toldskriver, senere tolder ved Øresundstolden Jens Mogensen og hustru Karen Mortensdatter. Han var således opkaldt efter sin morfar. Der findes oplysninger om to søstre, Anne og Marine, af hvilke den første blev gift med Jacob Hansen, som beklædte stillinger som rådmand, byfoged og borgmester i Helsingør, den anden med den senere rådmand og borgmester i samme by Hans Nielsen.⁹

Fødselsåret må fastsættes efter et skøn. Det ligger lige for at antage, at han var nogenlunde jævnaldrende med sin ovenfor omtalte skolekammerat, Niels Henriksen. Denne døde 50 år gammel

den 10. december 1603 og blev begravet i Roskilde Domkirke.¹⁰ Han var således født 1552/1553. Morten Jensens fødselsår er derfor sandsynligvis tilsvarende med en mulig afvigelse i begge retninger på to-tre år, da latinskoleelever i samme klasse indbyrdes kunne afvige betragteligt i alder. Oprykningen gennem de fem lektier (klasser) fandt sted, når man blev fundet kvalificeret til det, og ikke efter alder, ligesom skolestarten heller ikke var forbundet med en bestemt alder.¹¹

Sandsynligheden taler for, at Niels og Morten gik i latinskolen i Roskilde, da de i 1567 blev tildelt det nævnte vikarie knyttet til Domkirken dér. Regner vi dem som jævnaldrende, har de begge været 13-14 år gamle og dermed sikkert elever i fjerde lektie. Helsingør havde ganske vist også en latinskole, men som så mange andre købstæder kun med to-tre lektier, hvorefter det har været nødvendigt med en overflytning til latinskolen i en af de større købstæder som Roskilde, København eller Malmø for at gøre skoleforløbet færdigt.¹²

Det er således muligt at se et forløb, hvor de to drenge i tiårsalderen har begyndt deres skolegang i latinskolen i Helsingør, som da lå i den vestre længe af det gamle karmelitterkloster.¹³ Her har de stiftet bekendtskab med den senere så kendte salmedigter, Hans Christensen Sthen,¹⁴ som bl.a. skrev dramatiske stykker og lod eleverne opføre dem for borgerne. Sikkert som i andre latinskoler i forbindelse med jul, fastelavn og pinse.¹⁵

Mortens far døde i begyndelsen af året 1564,¹⁶ omtrent på den tid Morten har begyndt sin skolegang. Hans tætte fælgeskab med fæteren Niels kunne pege på, at dennes far borgmester i Helsingør Henrik Mogensen, der blev sin brors

efterfølger som øresundstolder, har understøttet hans uddannelse.

Spørgsmålet om, hvorfor Morten begyndte på en akademisk uddannelse og ikke en uddannelse som købmand som forberedelse til at overtage faderens forretninger og muligvis efterfølge ham på Øresunds Toldbod, og så alligevel afbrød sin akademiske karriere, står åbent. Det mest indlysende vil være at antage, at han er gået i købmandslære for at træde ind i den forretning, hans far må have efterladt sig.

Vurderet ud fra hans senere omtalte store kunstsamling, vil det være nærliggende at antage, at han som et led i sin uddannelse i lighed med sin far¹⁷ en tid har opholdt sig i Amsterdam, hvor interessen for kunst var betydeligt større end i hjembyen Helsingør, og at han tog denne interesse med sig hjem.

Den latinkyndige tolder

Nok forlod Morten Jensen studierne, men sit latin glemte han ikke. Det afslører et kig på titelbladene til de toldregnskaber, han førte.

Regnskabet for 1582 er forsynet med to fyndord, der begge indeholder ordet *voluptas* (lyst) med henholdsvis positiv og negativ betydning. Øverst på bladet over hans navnetræk med smukt udformet begyndelsesbogstav står der: *Christus mia sola Voluptas* (Kristus er min eneste lyst), og nederst på bladet under årstallet 1582 står der: *Ferit Voluptas Virtus immortalis est* (Lyst forgår, men dyd er udødelig).¹⁸

Man får en fornemmelse af, at toldskriveren ønsker at understrege sin fromhed og dyd over for Rentekammerets revisorer, som var de eneste, der fik regnskabet at se. Derfor denne lille prædiken om

sjælens lyst til Kristus kombineret med et udsagn om, at menneskelige lyster er timelige, mens dyden er udødelig.

På i hvert fald fire titelblade står sætningen *NOBISCUM CHE MANETO* (*BLIV HOS OS KRISTUS*).¹⁹ En sætning hentet fra Lukasevangeliets beretning om vandringerne til Emmaus.²⁰

Sætningen forekommer som randindskrift på dalere slået i Rostock fra begyndelsen af 1600-tallet²¹ og kan vel have været brugt tidligere, så Morten Jensen kan have set den på nogle af de mønter han fik i kassen på toldboden og fundet den passende som overskrift over det samlede toldregnskab.

Men mere nærliggende er det at vende blikket mod hans latinskoletid. Skoledagen sluttede med et bestemt ritual, hvori netop denne sætning indgik som et fast led. En af de øverste elever i mesterlektionen messede: *Vespera jam venit, nobiscum, Christe, maneto*. (Aftenen kommer allerede, bliv hos os Kristus), og de øvrige elever svarede: *Extingui lucem ne patiare tuam*. (Og lad ikke dit lys blive slukket). Et sådant ritual er overleveret fra latinskolen i Bergen,²² men har næppe været meget anderledes i Roskilde, så Morten Jensen sluttede altså årsregnskabet på samme måde, som han havde sluttet skoledagen.

Det er i den sammenhæng et pudsigt sammentræf, at Morten Jensen i begyndelsen af 1600-tallet blev ejer af et logihus ved navn Emmaus.

Ægteskaber og børn

Morten Jensen var gift fire gange. Hans første hustru var Margrethe, datter af kongelig møntmester Hans Dahlhus og hustru Mette Poulsdatter Fechtel.²³ Vielsesdato er tidligst slutningen af maj

1578,²⁴ og hustruen er afgået ved døden engang i 1583. Regnskabsbogen for Skt. Olai Kirke for dette år viser en restance for *Margrett Morthenn Jensens leigsted i kirckenn*.²⁵ Denne restance bragte Morten Jensen ud af verden det følgende år med en betaling af ti daler for *hannsalige Hustruis Margretis leiersted* i Skt. Olai Kirke.²⁶ Ægteskabet synes at have været barnløst.

Den 6. september 1584 blev Morten Jensen i Malmö viet til Mette Willumsdatter, datter af borgmester Willum Diderichsen og hustru Anna Bosisdatter. Velsen blev foretaget af hans gamle lærer fra Helsingør latinskole provst Hans Christensen Sthen, som i dagens anledning dedikerede et skrift til brudeparret.²⁷

Med disse to ægteskaber holdt Morten Jensen sig inden for samme familiekreds. Hans første hustru, Margrethe, var kusine til borgmester Jacob Fechtel i Malmö. Hans anden hustru, Mette, var søster til dennes hustru Gesche.²⁸

Ægteskabet med Mette kom til at vare i godt 16 år, og ægteparret fik i det mindste seks børn. I 1598 havde de lagt et barn i graven; men fem sønner var levende ved Mettes død: Willum, Johan, Morten, Mogens og Jens.

Navnerækkefølgen er tilfældig og ikke nødvendigvis sammenfaldende med en aldersrækkefølge.²⁹ Den 5. februar 1601 *ringdis alle Klokkerne for Mortthenn Jensens Hustru*, og hun fandt sit sidste hvilested i Skt. Olai Kirke.³⁰

Herefter blev Morten Jensen gift for tredje gang. Den udkårne var Lisabeth, datter af Diderich Møller og Lisbet Albertsdatter.³¹ Vielsesdatoen kendes ikke. Ægteskabet varede til sommeren 1611. Den 22. august 1611 måtte han følge sin tredje hustru til graven. Den 8.

juni samme år var en datter blevet begravet. Det er nærliggende at tro, at de to dødsfald har en vis sammenhæng.³²

Dette dødsfald gav anledning til, at Morten Jensen fik indrettet den nedenfor omtalte gravkælder i Skt. Olai Kirke.

Morten Jensens fjerde ægteskab var med enken Barbara Truelsdatter, som overlevede ham med mange år.³³ Der var ingen børn i dette ægteskab, men hun bragte en søn med ind i det fra et tidligere ægteskab, Hans Povlsen, senere rådmand og borgmester i Helsingør.³⁴

Udseende og statur

I boopgørelsen efter Morten Jensens død nævnes et *conterfej af Morten Jensen som ung mand*.³⁵ Dette portræt er længst forsvundet, og det epitafium, som han selv var begyndt at samle materialer til og havde købt plads til i Skt. Olai Kirke, og som arvingerne ifølge samme boopgørelse satte penge af til at færdiggøre, blev ikke lavet.³⁶ En medvirkende årsag kan være, at sønnen Johan døde allerede godt to år efter sin far, og at der derefter udspandt sig en arvestrid mellem de to tilbageværende sønner Morten og Willum. Den har næppe virket befordrende på projektet.³⁷

Mens samtidens epitafier i kirken generelt var fremstillet af træ, har Morten tilsyneladende tænkt sig et fornemmere epitafium af lignende materialer som Birgitte Gøies og Herluf Trolles legattavle af marmor og alabast, opsat i kirken 1568.³⁸

Ser man bort fra den manglende portrætlighed og antallet af ægtefæller og børn, vil man uden tvivl kunne få et ret dækkende billede af Morten Jensens og hans families fremtoning ud fra billeder på eksisterende epitafier fra samme tid i kirken. Det drejer sig om tre af hans

kolleger fra Øresunds Toldbod: David Hansen († 1597), Frederik Leyell († 1601) og Hans Meyer († 1602) samt fyrforvalter Jens Pedersen († 1639).³⁹ Sortklædte alvorlige mennesker med hænderne foldet til bøn.

Savnes der således et portræt af Morten Jensen, kan der dog vides lidt om hans statur, da hans knogler sikkert er blandt dem, der ved restaureringen af Skt. Olai Kirke blev fundet i en benkiste i Rosenvingernes gravkælder i kirken. Trods en vis usikkerhed i udregningen af legemshøjden ud fra de fundne knogler kan det i så fald konstateres, at hans højde må have ligget i underkanten af 170 cm.⁴⁰

Økonomisk garant for børnene

I 1620 stødte Morten Jensen igen på et medlem af slægten Venstermand, som havde forsøgt at bemægtige sig det vikarie, han sammen med sin fætter var stillet i udsigt mere end 50 år tidligere. Det drejede sig denne gang om Johan Venstermand, som i Moskva havde lånt 500 daler af Morten Jensens søn Morten, som gjorde tjeneste som hofjunker hos storfyrsten.⁴¹ Johan Venstermand havde indfriet lånet med en vekslel på 200 daler trukket på en mand i København, som viste sig at have været død i syv år, og for de resterende 300 daler solgt Morten en gård i Skåne, ”skönt han ikke havde en Stage eller Fods Jord deri.”

Men var Johan Venstermand røget, var den aldrende tolder speget. Han skaffede sig kongens støtte til at opkræve de 500 daler i en arv, som Johan Venstermand skulle have efter sin afdøde søster, der havde været gift med lensmand Jørgen Grubbe på Vestervig.⁴²

I dette tilfælde havde han ikke selv

penge på spil. Men ved andre lejligheder havde han ydet lån til sine børn. Det fremgår af skiftet efter hans død i 1626, at børnenes gæld til ham var på sammenlagt 3.648½ daler. Der var gældsbeviser i boet fra Villum på 2.105 daler incl. rente,⁴³ fra Mogens' enke Dorethe på et rentefrit lån på 662½ daler og fra Johan på 645 daler incl. forfalden rente. Desuden var der vekselbreve fra Morten på 450 daler, som dog gennem indbetalinger af et par af dennes skyldnere var nedbragt til 236 daler.⁴⁴ Hertil skal lægges lån af en ikke opgjort størrelse til den afdøde søn Jens. Ved fordelingen af deres mødrene arv, konstaterer de tilbageværende brødre blot, at deres far *haffde langt meere hannum för sin dodelig Afgang forstrakt end samme hans Moderne Anpartt kunde belange*. De sætter dog en femtepart af arven, 845 daler courant og 3 mark mønt, af til dækning af eventuelle kreditorkrav på ham.⁴⁵ Den endelige opgørelse fandt sted i forbindelse med skifte efter Johan Mortensen 17. marts 1630.⁴⁶ Fire kreditorer havde meldt sig med samlede krav på 562½ daler curant 24 skilling, så der blev 282 daler 24 skilling at dele af arven efter Morten Jensen, men lånet til Jens, som ved denne lejlighed angives at have været på 1705 speciedaler 21 skilling blev afskrevet som tabt.⁴⁷

46 år på Øresunds Toldbod

Et par år før Morten Jensens tiltrædelse som toldskriver var toldboden i 1578 blevet flyttet fra den i 1562 byggede toldbod ved slotshavnen til Oxernes Gård, en ejendom, der strakte sig fra Stengade til Stranden (nuværende Stengade 66/Strandgade 79), på den vestlige side af Lille Færgestræde.

Toldkisten, som toldpengene hver anden dag skulle deponeres i,⁴⁸ befandt sig dog stadig på Krogen under militær beskyttelse forsynet med separate låse, som den enkelte tolder havde nøgle til, så der ikke kunne lægges penge i kisten eller udtages penge af den, uden at alle var til stede med hver sin nøgle.⁴⁹

En så tung procedure har dog næppe kunnet fungere. Det er vanskeligt at forestille sig de to toldere og tre toldskrivere med deres nøgler og pengeposer vandre i flok mod Kronborg for at åbne kisten og deponere to dages toldindtægt. Rent bortset fra, at en eller flere af dem indimellem var bortrejst i ærinde uden for byen.

Mod slutningen af Morten Jensens ansættelse som tolder blev toldboden i 1619 flyttet ca. hundrede meter mod øst til vestsiden af Store Færgestræde (nuværende Stengade 84 på hjørnet af Sophie Brahesgade), hvor kongen havde købt hans farbror Henrik Mogensens ejendom til ny toldbod for Øresundstolden.⁵⁰

En islandsk bøsseskytte (artillerist), Jon Olafsson, som fra januar til april 1619 var forlagt fra København til Kronborg, giver en malerisk skildring af vinterlivet i Helsingør, hvor sneen i en periode lå hoftehøj, og Sundet frøs til, så vogne fra Helsingborg kørte til Helsingør med torvevarer.⁵¹ Det påvirkede naturligvis arbejdet på toldboden. Det var i denne stille tid, der var mulighed for at føre toldbøgerne ajour og gøre årsregnskabet klart til Rentekammerets revision.

Det giver sig selv, at de få skibe, der ikke var kommet igennem i tide, før frosten lukkede Sundet, eller var for tidligt ude, havde problemer. Olafsson skriver:

En fjorten dages Tid før, kom der et hollandsk Skib fra Spanien med alle slags Varer

*og kostbare Frugter. I den Tid var der Is langt ude i Sundet, og der blev lavet en Rende for Skibet, mere end en Mils Vej lang, helt ind til Byen, af Folk, som intet andet Arbejde havde. Mange Folk gik ud på Isen for at beskue Skibet og for at købe Æbler og anden Frugt.*⁵²

Sejladsen kom først for alvor i gang i marts, men så blev der også et voldsomt pres på toldboden, fortæller han:

*Før Paasken kom der mange Skibe i Sundet, både fra Østersøen, som vilde sejle ud af Sundet, og andre, som kom mange Steder fra, fra Holland, England, Skotland og Norge, der vilde op til Sverrig, Dantzic, Rostock og Lübeck og mange andre Steder. Der var i alt 673, og de lå der Paasken over. Den 3. Paaskedag fik de Lov at betale told hos Christian Davidsen, Kongens Toldskriver,⁵³ og da der var mange, som skulde betale told og gerne ville sejle bort, opstod der stor Trængsel i Toldbodens Forhal, og det hele endte med Slagsmål, hvorved nogle kom til Skade. Derfor blev der sendt Bud op på Slottet efter to Soldater og to Bøsseskytter, som skulle passe på, at kun én ad gangen kom ind. Jeg var en af de 4, som blev sendt derned. Vi fik store Drikkepenge, thi hver Skibsfører gav 4 danske Skilling til hver af os.*⁵⁴

Jon Olafsson giver i øvrigt den interessante oplysning, at man under visse vindforhold hejste et stort rødt flag på Konborgs Flagbastion som tegn på, at forbipasserende skibe ikke behøvede at stryge topsejlene, som kravet ellers var.⁵⁵

Lønforhold og ansættelser på toldboden

Den 17. februar 1580 fik Morten Jensen bestalling som toldskriver ved Øresunds Toldbod. Der var i forvejen ansat én tolder, hans farbror Henrik Mogensens, og to toldskrivere, Frederik Leyell og David Hansen. Disse tre var på en form for

resultatløn, idet de aflønnedes med de skriverpenge, de forbipasserende skibe måtte erlægge: 6 skilling pr. skib. De fordeltes på den måde, at tolderen fik 50% og hver af skriverne 25%, hvilket i 1580 gav tolderen en årsløn på knapt 360 daler, hver af skriverne det halve.⁵⁶ Med Morten Jensens ansættelse blev der påbegyndt en ny lønpolitik, idet han blev sat på fast årsløn, 100 daler, med den begrundelse, at det ville betyde en voldsom nedgang i lønnen for de to allerede ansatte toldskrivere, hvis de skulle dele deres del af skriverpengene med den nyankomne. Desuden skulle han som de andre være fri for al kongelig og borgerlig tyng.⁵⁷

To år senere fik toldskriverne Frederik Leyell og David Hansen hver et tillæg på 100 daler lagt oven i deres fjerdedel af skriverpengene, og da de ved Henrik Mogensens død i 1583 begge blev forfremmet til toldere, beholdt de dette tillæg og delte samtidig skriverpengene lige-
ligt.⁵⁸ Herefter havde toldskriverne ingen del i skriverpengene. Den ledende tolder fik desuden oveni 50 daler til aflønning af en tjener.⁵⁹

Samme år blev Morten Jensens gamle skolekammerat Niels Henriksen, der kom fra en stilling som kancellisekretær, ansat som toldskriver uden løn, da han var forlenet med gejstlige len.⁶⁰ Fra 1592 kom han dog på løningslisten med en årsløn på 150 daler.⁶¹

I mellemtiden havde Morten Jensen i 1584 fået lønforhøjelse til 200 daler årligt⁶² og i 1586 til 300 daler årligt.⁶³ Denne løn fastholdt han resten af sin tid som toldskriver.

I 1589 blev staben udvidet med endnu en toldskriver, Hans Dreyer/Meyer med en årsløn på 100 daler⁶⁴ og allerede i 1592 fordoblet til 200 daler.⁶⁵

Der gives intetsteds nogen begrundelse for den førte lønpolitik, som i høj grad favoriserede tolderne og gjorde forskel på toldskriverne. Også de hurtige og væsentlige lønstigninger kan virke overraskende. Måske kan det skyldes, at regnskaberne for kongens slotsbyggerier med den ekstra arbejdsbyrde, det betød, var henlagt til toldbodens personale og blev bogført i toldbøgerne.⁶⁶

Mod slutningen af året 1597 døde tolder David Hansen, og Morten Jensen blev udnævnt som hans efterfølger med samme løn og frihed som sin forgænger.⁶⁷ Han bestred stillingen indtil sin død i 1626.

Bonusløn

I november 1587 pålagde kongen lensmand Gert Rantzov på Helsingborg Slot at udse sig gods til en årlig afgift på 1 læst korn, hvor det bedst kunne undværes i lenet, da han i *Betragtning af Toldskrivers Morthen Jenssens flittige og tro Tjeneste (havde) forbedret hans aarlige Løn med 1 Læst Korn*⁶⁸ Forleningsbrevet, der blev udstedt to måneder senere beskrev fordelingen af godset som følger: 3 Gaarde og 1 Fæste i Halmsted, 1 i Sønder Beckrum, 1 i Stolperup og 1 Gaard i Bengstrup i Lugede Herred.⁶⁹ Forleningen blev tilbagekaldt i 1596, da godset angiveligt ikke godt kunne undværes i indtægterne til Helsingborg Slot.⁷⁰ Til gengæld måtte så Morten Jensen undvære denne indtægt. Det ses ikke, at han har fået noget som erstatning for tabet.

Men i 1601 fik han i to omgange forbedret sin løn. Først blev han forlenet med kronens part af korntienden i Asminderød og Søborg sogne i Kronborg Len, dvs. den trediedel af kirketienden, der før reformationen tilfaldt biskop-

pen.⁷¹ Senere på året fulgte vikariatet ved Hellig Trefoldigheds alter i Roskilde Domkirke med tilhørende residens, som han skulle holde i god stand.⁷² Vikariatet, der havde gods spredt i ni sjællandske herreder, gav en årlig indtægt på 14½ mark, 8 pund rug, 19 pund byg, et får, 5 lam, 5 gæs og 10 høns.⁷³ Tildelingen af et vikarie knyttet til det kongelige gravkapel siger vel noget om Morten Jensens status hos kongen.

Øresunds Toldbod som efterretningscentral

Til Helsingør kom skibe fra hele Europa. Byen var en lyttepost for efterretninger om stort og småt, der rørte sig uden for landets grænser. Det gjaldt i særlig grad Øresunds Toldbod, hvor alle skippere kom. Den blev helt naturligt en efterretningscentral, der samlede oplysninger og vurderede, hvilke der skulle sendes videre til kongen og hans mænd.

Toldbogen fortæller om en enkelt sådan oplysning, som Morten Jensen straks videresendte til kongen, der på det tidspunkt opholdt sig på den anden side Sundet i Helsingborg. Under datoen 5. april 1603 er indført en post på ½ daler, som betaling til en færgemand, som sejlede Morten Jensens søn over Sundet med besked til kongen om, at kongen af Skotland var blevet udråbt til konge af England.⁷⁴ Christian IV vidste således besked om sin svogers nye kongeværdighed mindre end 14 dage efter dronning Elisabeth I var afgået ved døden den 24. marts. En ganske hurtig nyhedsformidling den tids kommunikationsmidler taget i betragtning.

Var toldboden således efterretningscentral med Morten Jensen som aktiv

leder, opfyldte et af Morten Jensens huse i en periode den samme funktion for fremmede nationer. I årene 1619-1625 var det beboet af kongelig hofmaler og kunsthandler Pieter Isaacs, som var født i Helsingør i 1568 som søn af en hollandsk tilflytter, men fik sin uddannelse som maler i Holland. I 1614 vendte han tilbage til Danmark og boede først en tid i København. Ud over sit arbejde som maler og kunsthandler var han i nogle år det nederlandske parlaments resident i Helsingør, hvor han varetog Nederlandenes interesser i forhold til Øresundstolden og samtidig var parlamentets efterretningsagent. Desuden optrådte han fra 1620 som vellønnet spion for Sverige.⁷⁵

Toldboden som klagecentral

Når den danske stat skulle begrunde sin ret til Øresundstolden, var et af argumenterne, at danske orlogsskibe sørgede for, at handelsskibene kunne færdes sikkert i de baltiske farvande uden konstant at være truet af sørøvere. At der var en sandhed i det argument, sås når tilfangetagne sørøvere blev ført til Helsingør og henrettet og lagt på stejle og hjul til skræk advarsel for ligesindede og som en forsikring til forbipasserende fredelige skippere om, at de trygt kunne sejle i dansk behersket farvand. Hertil regnedes den sydlige del af Østersøen til en linie nord om Gotland og Øsel (*Dominium Maris Baltici*) samt de indre danske farvande, men også Nordsøen op til Island og hele vejen op langs Norges kyst til Ishavet (*Dominium Maris Septentrionalis*).⁷⁶ Det kostede skipperne told; men til gengæld var de ikke truet på liv og ladning af sørøvere.⁷⁷

Men truslen kunne komme fra en kant, de mindst ventede, fra kongens udliggere,

de orlogsskibe, der skulle sikre deres frie og fredelige sejlads. I årene 1611-1612 indkom en række klager til Morten Jensen og hans tolderkollega Hans Mechelborg, som de ikke kunne sidde overhørig, men indberettede til kongens kansler.⁷⁸

Indberetningerne fortæller om, hvordan danske udliggere uden grund har overfaldet handelsskibe, såvel hollandske som danske, har berøvet skippere og besætningsmedlemmer penge, tøj og gods, mishandlet dem på det groveste og derefter forsøgt at true dem til ikke at indberette sagen til tolderne i Helsingør. Det skete altså alligevel i nogle tilfælde; men næppe i alle.

Tolderne beder på den baggrund om lov til at yde erstatning af tolden. Om de har fået tilladelsen, er tvivlsomt. Der er ikke bogført udgift til erstatning i toldbøgerne de pågældende år.

Toldboden som rekrutteringscentral

I juli 1609 fik tolderne i Helsingør besked på at skaffe bådsmænd (matroser) til kongens orlogsskibe. De skulle udtage en eller to befarne bådsmænd af ankomende skibe, afhængig af besætningens størrelse og sende dem til København.⁷⁹ Kongen var ved at opruste til krig med Sverige.

Det var ikke første gang tolderne fik en sådan opgave. I maj 1580 var Morten Jensens farbror Henrik Mogensen således blevet pålagt at udtage 100 bådsmænd til et orlogsskib, hvis besætning fra provinsen var udeblevet.⁸⁰ Og 13 år tidligere havde han midt under Den nordiske Syv-årskrig fået som opgave at skaffe duelige bådsmænd, dog ikke at tage nogen med magt.⁸¹ Med denne bemærkning levede

kongen i hvert fald på papiret op til Speyertraktaten fra 1544, der tillod ham i krigstid at konfiskere fremmede skibe og mandskab til eget brug, dog uden tvang, så at ingen *zu dienen genottigt oder gezwungen werden sollen*.⁸²

Når hvervningen af bådsmænd blev foretaget af tolderne i Helsingør, havde de under alle omstændigheder det tvangsmiddel, at de med Kronborgs kanoner og krigsfolk i ryggen kunne holde skibe tilbage, indtil de ønskede bådsmænd var afgivet.

Andre opgaver af ikke toldmæssig art

I april 1611 fik Morten Jensen sammen med sin tolderkollega Hans Mechelborg af kongen pålagt at gennemse de inventarfortegnelser, der fandtes vedrørende Kronborg, Esrom, Hørsholm og Teglstруп, *da der skal findes stor Urigtighed i det Inventarium, som for rum Tid siden er gjort op*. De skulle i den forbindelse kassere, hvad der ikke længere var brugbart. De ajourførte fortegnelser skulle afleveres til lensmand Joachim Bylow på Kronborg.⁸³

Når man tager i betragtning, at kongen lige havde erklæret krig mod Sverige og var på vej i felten i det, der senere fik navnet Kalmarkrigen, virker det noget overraskende, at han var optaget af inventaret på sine slotte og andre bygninger. Det var han. Sagen blev fulgt op i slutningen af juli i et missive udstedt i feltlejren ved Kalmar. Kongen måtte konstatere, at arbejdet endnu ikke var gjort. Han pålagde derfor rigsråderne Christian Friis og Sten Brahe at påminde tolderne om at udføre fortegnelserne, nu også for Frederiksborg, eller finde to adelsmænd til det, hvis tolderne var lovligt forhindrede.⁸⁴

I almindelighed blev straffe, der blev idømt personer på de forbisejlende skibe, eksekveret på stedet. Galgen i Grønnehaven mellem slot og by var i ganske flittig brug. Men i 1612 var der opstået en situation, hvor en retssag, der involverede tre personer, åbenbart skulle foregå i England. Morten Jensen fik derfor besked på at forhandle med en skipper om at tage disse tre personer med sig til England *vel forvarede i jern*.⁸⁵

Købmand

Morten Jensen var ikke bare tolder, men også købmand. Regnskabsbøgerne for hans handelsvirksomhed er af letforståelige grunde ikke bevaret. Man kan finde nogle antydninger i Sundtoldbøgerne, hvori hans leverancer til kongen gennem årene er bogført, og i skiftet efter hans død i 1626.

Det synes klart af skiftet, at boopgørelsen gælder en købmandshandel, der stort set er afviklet. Morten Jensen havde da også nået den forholdsvis høje alder af 72 år. Der findes nogle byggematerialer: tømmer, tjære og vinduesglas. Desuden et halvt hundrede tusinde mursten og nogle tilhuggede sten. Der er et mindre kvantum vin og brændevin, eddike og malt. Desuden en hel del salt. Og endelig er der tovværk, jern og bly. Ikke noget særligt bredt sortiment, og værdien ligger i underkanten af 2.000 daler, et relativt stort beløb, men ikke for en aktiv købmand.⁸⁶

Kun mursten, bly, jern og salt findes i sådanne mængder, at de naturligt kan opfattes som handelsvarer. Alle øvrige varer har sandsynligvis været til dækning af egne behov. Den sidste større leverance, Morten Jensen er noteret for i toldbø-

gerne, fandt da også sted så tidligt som i 1611-1612 under Kalmarkrigen, hvor han solgte krudt og humle til kongen.⁸⁷ Begge dele uundværlige i krig. Efter den tid levede han kun mursten til reparation og mindre byggearbejder samt fire stole til Frederiksborg. Sidste handel var i 1617.⁸⁸

Ud over mursten fra eget teglværk er det i overvejende grad metaller, Morten Jensen har solgt til kongen, især bly, kobber og tin. Også tov og hamp er anført, samt lægter og søm. Desuden et parti Petter Semin (spansk vin) og et lille parti sydfrugter.⁸⁹

Et par gange er der noteret refusion af penge, som Morten Jensen har forstrakt Kronborg med. Det drejer sig tilsyneladende om direkte lån i rede penge til lensmanden. I det ene tilfælde står hans tolderkollega Frederik Leyell ligeledes som långiver.⁹⁰ Undervejs blev der også solgt et par heste til Kronborg for 49 daler og en papegøje til kongen for ti daler.⁹¹ Til den kanon, kongen egenhændigt støbte på Gethuset i Helsingør i 1601, den såkaldte "Rosenkartove", leverede Morten Jensen 271 kg gammelt tin.⁹² Og dronningen fik på et tidspunkt et parti tvebakker.⁹³

Men alt i alt drejer det sig i løbet af de 35 år fra 1583 til 1617 kun om en samlet handel til en værdi af knapt 15.000 daler, eller mindre end 500 daler om året i gennemsnit. Det er ikke handel med kongen alene, der har gjort Morten Jensen til en holden mand. Og en holden mand var han. Det viser boopgørelsen ved hans død.

Boopgørelsen

De samlede aktiver ved boopgørelsen efter Morten Jensens død løber op i godt 29.900 rigsdaler eller mere end det dob-

belte af hans livsløn som tolder.⁹⁴ Og der er ingen passiver – ingen bortskyldig gæld – men masser af likvid kapital. Begge dele et særsyn hos tidens købmænd, som i høj grad drev deres virksomhed ved kredit-handel. I en undersøgelse af forholdene blandt storkøbmændene i København i det 17. århundrede oplyses det, at rede penge i 15 undersøgte boer udgjorde under 2% af værdierne.⁹⁵ I Morten Jensens bo udgjorde rede penge 17,2%. Den største post var fast ejendom med 38,9%. Den næststørste gældsbeviser og andre tilgodehavender med 31,7%. Sølv- og guldvarer og andre smykker udgjorde tilsammen 5,8%, varebeholdning 4,2%, indbo, beklædning og køkkentøj 2,2%.

Gældsbeviser, skibsparter og kontanter

Ved skiftet fandtes gældbeviser på i alt 9.235½ rigsdaler i ”en liden meesings esche”. Blandt de mest bemærkelsesværdige var udlån til adel og konge. Der anføres således lån til fru Anne Brahe på 1000 rigsdaler, Steen Bille på 1000 rigsdaler, lensmand Jørgen Urne på 500 rigsdaler samt to lån på hver 1000 rigsdaler optaget på kongens vegne af Mogens Pagh og Jørgen Urne.⁹⁶ Det ene af de to sidstnævnte gældsbeviser er udstedt i hustruen Barbaras navn, det andet på vegne af Morten Jensens sønner. Han har åbenbart forudset, at de ikke ville blive indfriet i hans levetid. Man kan i øvrigt ikke i alle tilfælde regne med, at gældsbevisernes værdi svarede til pålydende. Da kreditforholdene strammede til op mod midten af århundredet, blev gældsfordringer handlet til kurser helt ned til kurs 42.⁹⁷ Renten ses i alle tilfælde at være 6% pro anno.

Der var derudover en aktie på 500 rigsdaler ”indlagt i Ost Indische Handell”,⁹⁸ og 1/16 anpart i et skib, som Willum Mortensen overtog mod at betale 100 daler til fællesboet. Morten Jensen havde altså i modsætning til samtidige købmandskollegaer kun i ringe omfang investeret i de givtige, men også noget usikre skibsanparter. Hans chef på toldboden David Hansen anføres således i et skifte med sine børn i 1589 som parthaver i 11 skibe til en værdi af 3.361½ daler.⁹⁹ Købmand Alexander Leyells skifte fra 1607 anfører ni ikke værdisatte skibsparter. Og Morten Jensens svoger borgmester Johan Willumsen ejede ved sin død i 1623 fem skibsparter¹⁰⁰ til en værdi af 1.139 kurantdaler.¹⁰¹

Af rede penge var der i boet, hvad der svarede til godt 5.000 rigsdaler.¹⁰² De knapt 4.000 var i dansk mønt, men en del af beløbet var i fremmed mønt.¹⁰³ Ud over 600 van achten (spanske daler) og 218 ungarske gylden nævnes bl.a. dobbelte ungarske gylden, dobbelte dukater, engelotter, guldgylden, guldskillinger fra Dantzic, halve kroner, pistoletter, portugalsøer, prinsedaler, rosenobler, dobbelte rosenobler og henricusnobler. Den brogede samling kunne være indtægter fra handel med skibsproviant; men som nævnt var Morten Jensens købmandsvirksomhed sandsynligvis nedlagt. Mere sandsynligt er mønterne derfor resultatet af, at han har drevet privat vekselvirksomhed for skippere, der skulle afregne told i ret mønt.

Fast ejendom

Ved sin død ejede Morten Jensen personligt fast ejendom for 9.960 daler kurant. Det drejede sig om fire grundmurede

gårde og boliger, som Morten Jensen ejede, er vanskelig. Det fremgår af skiftet, at hovedgården, som han havde beboet, lå nabo til tolder David Luchts gård. Da denne lå på Stengade må dette også gælde hovedgården såvel som de to andre gårde *nest op til hovedgården*.

David Lucht synes i øvrigt ikke at have været en nem nabo. Han havde en god hukommelse for de forurettelser, han mente sig udsat for. Mens skiftet efter Morten Jensen stod på afsluttedes i september 1626 en 19 år lang strid, Lucht havde med Morten Jensens søn Willum om en adgangsvej til dennes ladegård.¹⁰⁸ Og ved fordelingen af Morten Jensens sønners mødreneav i november samme år fremførte han et krav på *Muuren wed hans Gaard dør som brugis till samme Gaard*. Arvingerne svar var, at det ene af hans to bislag ud mod gaden stod på deres fortov.¹⁰⁹ Den nabostrid, som Morten Jensen ved nybyggeri af sin gård i 1605 havde søgt at undgå ved officiel opmåling af grunden,¹¹⁰ har tilsyneladende ligget og ulmet mellem de to toldernaboer i de 21 år siden da. Nu kom den i hvert fald for dagen. Enken luftede i øvrigt også sin utilfredshed med denne del af skiftet: de wdsichtter som er indtill hendis Gaard formeente hun sig ey at kunde liide. Ili-gemaade de wdsightter indtill hendis hauwe aff lytshuusitt. *Vurderingsmændene konstaterede tørt, at de vurderede ejendomme, ikke udsigter.*¹¹¹

Af Morten Jensens resterende to gårde siges den gård, som Peter Isachsen (Pie-ter Isaacs) havde boet i, og som nu var beboet af hans arvinger, at ligge i Det store Færgestræde. Den sidste gård skulle ligge ”nest op til”. Da Morten Jensen således ejede to gårde i dette stræde, kunne det vel tænkes, at det er det, der kaldes

Morten Jensens Stræde, således at de fem omtalte lejeboliger lå dér. Tre lejeboliger lå på Sanden, det sandede område øst for karmeliterklosteret og to i Sankt Anne Gade. I det store og hele var Morten Jensens ejendomsportefølje således samlet i den østlige del af byen.

Enken fik ved skiftet den gård, der lå nest op til gården, som Peter Isachsen havde boet i, i Store Færgestræde. Sønnen Johan Mortensen fik hovedgården som del af sin mødreneav, mens Villum Mortensen fik den anden gård i Store Færgestræde, mens den tredje søn Morten Mortensen bl.a. fik de fem lejeboliger i Store Færgestræde.

Teglværk

Mandag den 12. maj 1578 fik Morten Jensen, *salig Jenns Monsenns sønn*, tilskødet den nordlige del af haven ved Borgvold. Sælger var hans farbror borgmester Henrik Mogensen. Med i handlen var også dennes part i den øverste dam vest for Borgvold. Til gengæld solgte Morten Jensen den søndre part af samme have og sin andel i den største dam vest for denne til sin farbror. Ved samme lejlighed købte han en have nord for det netop tilskødte jordstykke af Willum Snedkers søn Hans.¹¹²

Disse jordhandler kan vel have sammenhæng med den teglværksdrift, Morten Jensen igangsatte senest i slutningen af 1590'erne på et teglværk i retning af Borgvold,¹¹³ og kunne måske antyde, at teglværket allerede er oprettet omkring 1580. Det fremgår af Øresundstoldbøgerne, at han fra sit teglværk kom til at levere mursten til en række af de byggerier, Christian IV satte i gang i Nordsjælland. Gennem årene blev det til flere end

en mio. mursten til en værdi af godt 7.500 daler. Flere år aftog kongen en hel årsproduktion på ca. 200.000 sten. Prisen var fra syv til otte daler pr. *store tusinde* sten (1.200 stk.).

Den følgende gennemgang af Morten Jensens leverancer til kongens byggeri bygger primært på oplysninger fra Øresundstoldbøgerne gennem 17 år. Men da der gennem disse år anslået kan være brændt op mod 3,5 mio. mursten på hans teglværk, giver gennemgangen kun et delvist billede af tolderens virksomhed som teglværksejer. Der må have været andre købere af hans sten end kongen. Og denne kan også have betalt leverancer gennem Rentekammeret.

Leverancerne begyndte i 1600 med 20.500 sten til Gethuset, kongens kanonstøberi, der i årene 1599 til 1600 blev bygget på hjørnet af Kongensgade og Skt. Annagade.¹¹⁴ Året efter leverede han ud

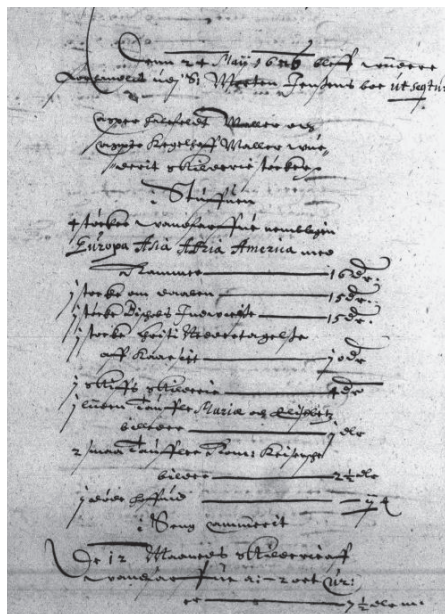
over 3.000 mursten til *et skur og et hemmelighed* ved Gethuset¹¹⁵ også knapt 19.000 sten til den smeltemølle, som kongen lod bygge ikke så langt fra Hammermøllen ved Hellebæk i et fejlsagent forsøg på at udvinde myremalm af mosejorden i omegnen.¹¹⁶

I 1601 kom også Frederiksborg Slot, som Christian IV havde begyndt en total ombygning af, ind i billedet. Der blev leveret 160.000 sten til bygmester Jørgen Friborg.¹¹⁷ I et missive til Morten Jensen godkender kongen, at Morten Jensen må tage betaling for stenene fra toldindtægterne, efterhånden som de leveres. Samme procedure skal gælde for fremtidige leverancer.¹¹⁸ Det følgende år blev til samme bygværk leveret 201.200 sten. Desuden fik gethuset to mindre leverancer på 9.500 og 8.600 sten. Mens den første leverance er uspecificeret og vel brugt til almindelig vedligeholdelse,

Frederiksborg Slot. Da Chr. IV i 1600 byggede om på slottet, blev der leveret sten fra Mogens Jensens teglværk.

specificeres den anden leverance som brugt til at genopmure den store getovn, som var udbrændt, og forsyne den med fire hjørnepiller. Desuden blev en lille getovn opmuret fra grunden. Der blev af samme sending også sten til en ny esse i Smeltemøllen.¹¹⁹

Morten Jensen skifte 198V. 24.5.1626.

Igen i 1604 stod Frederiksborg Slot på ordresedlen. Denne gang hele årsproduktionen på 172.000 sten. Handelen gav anledning til en bemærkning fra Rentekammerets revisorer. Leveringsaftalen anførtes som indgået mundtligt med kongen, så der var ikke papir på den undtagen Morten Jensens kvittering for modtagelse af betalingen på 1.204 daler.¹²⁰

Det følgende år havde kongen i januar måned indgået samme aftale om hele årsproduktionen,¹²¹ men annullerede aftalen i maj med den begrundelse, at stenene ikke var så tjenlige til hans byggeri, som

de burde være, og at han kunne få sten andre steder til lavere pris.¹²² Da Øresundstoldens udgiftsregnskab for 1605 mangler, har det ikke kunnet konstateres, hvor stor en del af årets produktion, som kongen nåede af aftage, inden han annullerede ordren, men sandsynligvis kun en enkelt brænding på omkring 30.000 sten. Morten Jensen har så kunnet bruge de resterende sten på den ombygning af sin gård, som han foretog dette år.¹²³

Det må have været et hårdt slag for teglværksejeren at miste sin største kunde på den måde; men der var dog ikke slået større skår i forholdet mellem kong og tolder, end at kongen i slutningen af 1607 gav Morten Jensen forleningsbrev paa en mose uden for Helsingør syd for den nye vej til Frederiksborg Slot, som han maatte bruge til tørvegravning, kvit og frit.¹²⁴ Dermed var han sikret det nødvendige brændsel til teglværkets brændeovn.

Arbejdet på teglværket er da tilsyneladende også fortsat på fuld styrke. I 1610 betaler Øresundstolden restbeløbet af en leverance på 180.300 sten af foregående års produktion, som var gået til en mur på lystslottet Lundehave (nuværende Marienlyst) og til en mur omkring brønden på Kronborg. Morten Jensen havde, vel fra Rentekammeret, fået udbetalt et acontobeløb på 1000 daler ved leveringen. Samme år betales for 126.600 sten brugt til en mur omkring *den grønne pladz*¹²⁵ De slog ikke til. Det følgende år leveres yderligere 178.500 sten til muren omkring *thend grønne Haffwe for Cronneborgh*.¹²⁶

Herefter ebber det ud med leverancerne. I 1615 leveres 10.800 sten til reparationer i Væverhuset, på toldboden, i apotekerkammeret og kongens eget kammer på Kronborg.¹²⁷ Den sidst dokumente-

rede leverance er 6.800 sten til en teglovn, som kongen lod bygge i Teglstrup Vang i nærheden af Hammermøllen.¹²⁸

Logihuset Emmaus

Morten Jensen var i en årrække ejer af et logihus ved navn Emmaus. Når man tager hans ovenfor nævnte jævnlige brug af ord fra Det nye Testaments fortælling om disciplenes vandring til landsbyen Emmaus i toldbøgerne i betragtning, kunne man fristes til at tro, at det var ham, der gav huset navn. Men sit bibelske navn havde det allerede, da han overtog det.

Logihuset lå uden for byporten på blegepladsen neden for galgebakken ved afløbet fra de to Borrevoldsdamme og dermed ikke langt fra Morten Jensens ovenfor omtalte teglvæk. Det nævnes i hvert fald så tidligt som 1589, hvor skarpretteren må afhente en død ko, som lå ved "Emmaus".¹²⁹

I sin bog om Helsingørs udenlandske borgere og indbyggere regner Allan Tønnesen logihuset for nederlandsk i lighed med værtshuse med mere klart klingende nederlandske navne, som f.eks. *Amsterdam*, *Mönckedam* og *Bunte Koo*.¹³⁰

Ved århundredeskiftet var der ganske vist hollandske værtsfolk i Emmaus, Herman Horn og hans kone og søn; men Horn var kun lejer. Ejeren var ærkedansk, Morten Jensens fætter Willum Henriksen. Det fremgår af skiftet efter Herman Horn, der døde i 1601, at han skyldte Willum Henriksen 22 daler i husleje ved sin død.¹³¹

Det var begrænset, hvor mange overnattende gæster Emmaus kunne rumme. Der nævnes i skiftet dog fire senge. Huset var forsynet med bryggerkedel og bræn-

devinspande, men også med redskaber til brug ved arbejdet på blegepladsen. Det har altså haft en dobbeltfunktion.

Hvornår *Emmaus* er kommet i Morten Jensens besiddelse, er usikkert, men nok engang før 1608, idet skiftet efter Willum Henriksen ved hans død dette år ikke nævner *Emmaus* blandt afdødes ejendomme.¹³²

I årene 1620-21 havde Morten Jensen for 20 daler om året indlogeret kongens bådsmænd, der arbejdede på den nye havn, i *Emmaus*. Der blev i den forbindelse for byens regning opført et køkkenhus ved siden af logihuset.¹³³ Emmaus var i Morten Jensens besiddelse ved hans død i 1626, hvor det tilfaldt hans enke Barbara, med en vurderingssum på 350 daler kurant.¹³⁴

Kunstsamler

Ved slutningen af 1500-tallet begynder billedkunst, som hidtil havde været forbeholdt konge og adel, at vinde indpas hos de rigeste borgere i form af oliemalerier, akvareller, kobberstik og alabasttavler med udskårne motiver. I begyndelsen dog i beskedent omfang.

Derfor virker det ret overraskende, at Mortens Jensens dødsbo i 1626 rummer flere end 180 billeder, som af de lokale malere Casper Hollefeldt og Casper Keilhou blev vurderet til at have en værdi på ca. 400 daler. Hertil skal lægges nogle ikke nærmere bestemte portrætter til en værdi af mindst et halvthundrede daler.¹³⁵

Morten Jensen må have været usædvanligt kunstinteresset, siden han har indkøbt billeder i det omfang. Det kunne naturligvis også tænkes, at maleren, kunsthandleren og spionen Pieter Isaacs, der boede til leje i et af hans huse,

er kommet bagud med huslejen og derfor har betalt af på den med kunst.

Det var almindelig praksis, at nederlandske malere i pengebekneb i deres hjemland betalte husleje og værtshusregninger med malerier.¹³⁶

Den praksis kunne Peter Issacsz vel have forsøgt overført til Helsingør. Men det virker ikke, som om billederne er samlet til lager som erstatning for rede penge. De er fordelt i ikke mindre end tolv forskellige rum i Morten Jensens bolig. Så mon ikke han har været en regulær kunstsamler, der fandt glæde ved at se sin kunst, uanset hvilket rum af boligen han opholdt sig i? Det ses heller ikke, at Pieter Isaacsz var bagud med huslejen ved sin død i efteråret 1625. I hvert fald står hans arvinger ikke anført som skyldnere i Morten Jensens boopgørelse i 1626.¹³⁷

Spørger man, hvor Morten Jensen har fået sin kunstinteresse og samlelyst fra, bliver man svar skyldig.

Men han kan som led i sin uddannelse have opholdt sig en tid i Amsterdam og der stiftet bekendtskab med de hollandske borgeres omfattende billedbrug i deres hjem.¹³⁸

Hertil kommer, at han færdedes på både Kronborg og Frederiksborg Slot med deres rige udsmykning, og som nævnt ovenfor i 1611 havde fået befaling på at udarbejde et inventarium for disse og andre af kongens residenser. Desuden har bekendtskabet med den logerende hofmaler og kunsthandler Pieter Isaacsz uden tvivl styrket hans kunstglæde. Under alle omstændigheder synes han at have været en slags trendsætter i Helsingør på dette område.

Det er vanskeligt fuldt ud at kategorisere samlingen såvel motivmæssigt som ud fra fremstillingsmåden. Knap 2/3 af

skilderierne har en titel angivet, resten benævnes bare som "tauffer" eller "støcker". Mytologiske motiver udgør hovedparten af de betitlede billeder (62). Derefter følger bibelske motiver (32), landskaber og historiske motiver (25). Der angives både oliemalerier, akvareller og kobberstik. Desuden omtales som noget særligt en 'himling', en baldakin over bordet i den store sal, som Morten Jensen har haft sin plads under som husets herre.

Hæderspladsen på væggene i den store sal har uden tvivl tilhørt portrættet af Christian IV, som hang i denne sal, mens hans forældre Frederik II og hans dronning Sofie, hang i den lille sal. Morten Jensen havde gjort tjeneste under begge konger, og portrætterne kunne tænkes at være hædersgaver for tro tjeneste.

I øvrigt synes der ikke at være noget bevidst system over ophængningen. Et billede af Kristi nedtagelse af korset hænger i rum med billeder af de fire verdensdele: Europa, Asien, Afrika og Amerika. Billeder af Kristi fødsel og dåb har billeder af 14 hedenske kejsere som modpol. Historiske billeder hænger side om side med mytologiske. Det erotiske motiv Venus og Cupido hænger på væg med et Ecce Homo-billede (Jesus for Pilatus).

Ingen bøger

Lidt overraskende, når man tager i betragtning, at det drejede sig om en studeret mand, omtales der ingen bøger i boopgørelsen ved Morten Jensens død. Ikke engang den bog, hans gamle lærer fra latinskolen i Helsingør, nu provst i Malmö Hans Christensen Sthen dedikerede til brudeparret, da han i september 1584 viede Morten Jensen og hans anden kone Mette Willumsdatter i Malmö Kir-

ke.¹³⁹ Normalt ville der vel også være i det mindste en Bibel, så mon ikke det er en forglemmelse, at boets bøger ikke er noteret i opgørelsen?

Gravkælder i St. Olai Kirke

Den 5. november 1611 underskrev Erik Nielsen Bager og Hendrick Hendricksen Kræmmer som kirkeværger ved Skt. Olai Kirke et gravskøde, der bekræftede, at Morten Jensen og hans efterkommere til evig tid måtte bruge en gravkælder, han med byens myndigheders tilladelse havde ladet opmure tæt ved koret, for så vidt som der var plads til dem.¹⁴⁰

Allerede efter knapt 25 år var der brug for en udvidelse, som blev foretaget af hans søn, Willum Mortensen, der udvidede gravkælderens ud mellem pillerne mod det sydlige sideskib. Skødet er dateret 1. juni 1634.

Udvidelsen blev bevilget med den klausul, at der skulle passes på pillerne, så udgravningen ikke blev kirken til skade, og begrundet med, at salget af graven kunne blive kirken til ”gaffn och profit”.¹⁴¹ Willum Mortensen betalte da også et engangsbeløb på 100 kurantdaler for graven, og hver åbning af kælderens for nedsættelse af nye kister skulle koste 10 daler. Tilladelse til at lægge en ligsten kostede det samme.¹⁴²

Morten Jensen havde i august 1611 betalt 150 rigsdaler for sin gravkælder.¹⁴³ Beløbet dækkede også ret til at ophænge et epitafium i kirken. Dette skete dog som ovenfor nævnt ikke, skønt han allerede før sin død havde taget skridt til at få det udformet. Der var ifølge boopgørelsen nogle udhugne tudsten og alabaststen klar til epitafiet, og det blev besluttet, at hans enke og hans sønner, hver

skulle dække halvparten af udgiften til at færdiggøre det.¹⁴⁴

Det var næppe et tilfældigt sted i kirken, Morten Jensen anlagde sin gravkælder. Som ovenfor nævnt er gravkælderens anlagt i forbindelse med Morten Jensens tredje hustrus død i august 1611. Man må vel så forestille sig, at tidligere begravelser i hans familie (to hustruer i 1584 og 1601 og en datter i 1611) har været foretaget under gulvet på det sted i kirken, hvor kælderens nu blev anlagt, og at kisterne i den forbindelse er blevet optaget og hensat i den nye gravkælder.¹⁴⁵

En af de første begravelser i gravkælderens kan i øvrigt have været af et barnebarn af Morten Jensen. Det fremgår af kirkens regnskaber, at alle kirkens klokker den 30. juni 1613 ringede for Willum Mortensens barn, der blev *lagdt i Kirken*.¹⁴⁶

Morten Jensens død

Lørdag den 25. februar 1626 blev Morten Jensen selv fulgt til graven i Skt. Olai Kirke.¹⁴⁷ Det var ikke en begravelse i stilhed. Ifølge skiftet kostede den 377½ rigsdaler, som var lagt ud af Willum Mortensen. Han fik dette beløb refunderet, og der blev sat samme beløb af til hustruen Barbaras begravelse.¹⁴⁸ I begge tilfælde langt mere end, hvad en meget dyr begravelse i Helsingør ellers kostede.¹⁴⁹ Kirkens regnskabsprotokol giver et eksempel på begravelsens næsten ekstravagante stil. Der blev afbrændt ni pund vokslys til en pris af 5½ daler og ½ mark, betydeligt over det ellers brugte.

Morten Jensen var ved sin død en mand i begyndelsen af halvfjerdserne. Dødsfaldet kunne således være en naturlig død af alderdom. Det kunne dog også have sammenhæng med den pestepidemi, der

hærgede Helsingør i årene 1624-26. Det fremgår af Skt. Olai Kirkes regnskabsbog for årene 1624-1626, at der fra maj 1624 til april 1625 ringedes til begravelse knapt 250 gange, fra maj 1625 til april 1626 næsten 400 gange, mens tallet fra maj 1626 til april 1627 synes at være ved at normalisere sig med godt 80 begravelser.¹⁵⁰

Og måske var hans død ventet allerede i september 1625. Prinsens kammertjener Jørgen Beyer får da ikke bare ekspektancebrev, men forleningsbrev paa kronens part af korntienden i Asminderøds og Søborg sogne, der som ovenfor nævnt siden 1601 havde været tillagt Morten Jensen, *at tiltræde, naar Morten Jensen, Tolder i Helsingør, dør*.¹⁵¹

Blandt andre mulige pestdødsfald under denne epidemi var Morten Jensens logerende, hofmaler Pieter Isaacsz og hustru. Han afgik ved døden 14. september 1625, hun et par måneder senere.¹⁵²

På selve begravelsesdagen udstedte rentekammeret kvittering for årsregnskabet for 1625 til Morten Jensen og David Lucht. Revisionen konstaterer, at indtægter og udgifter stemmer overens. Morten Jensen var ordensmand til det sidste.¹⁵³

Epilog

Som det fremgår af Morten Jensens latinske påtegninger på regnskabernes titelblade, var han åbenbart en from mand. At han også var en dygtig købmand, der satse på det sikre, kan aflæses af hans bo, som ud over den solide formue udmærkede sig ved den store kunstsamling. Han har uden tvivl også været kongen en god tolder. Der findes ikke vidnebyrd om andet, og 46 år på Øresunds Toldbod taler sig eget sprog herom. At han

værnede om sin position i samfundet, kan ses af, at han ejede det øverste stolestade på mandssiden ved midtergangen i Skt. Olai Kirke, og at han fik sin gravkælder anlagt mellem dette stolestade og koret. De kostbare materialer, han havde begyndt at samle til sit epitafium, peger i samme retning ligesom den overdådige begravelse, som han sikkert selv har truffet bestemmelse om. Ingen skulle være i tvivl om, at det var en af byens fremmeste mænd, der blev lagt i graven.

Kort sagt: Det var et fromt, standsstolt menneske med både æstetisk og økonomisk sans, der den 25. februar 1626 blev stedt til hvile i sin gravkælder Skt. Olai Kirke, mens ni pund vokslys *bleff forbrenndt offuer hannum*.

Utrykte kilder:

Justitsprotokol for Helsingør 1576-1580
Helsingør Skifteprotokol 1599-1603, 1603-1610, 1625-1627, 1628-1631
Herredagsdombog 1567-1570
Skt. Olai Kirkes Protokol 1742ff.
Skt. Olai Kirkes Regnskaber 1557ff.
Øresundstoldbøger 1580-1626 i Sound Toll Registers Online (www.soundtoll.nl – anføres med rullenummer og scannummer som følger: STRO 020_0004)

Trykte kilder:

Ahrung, J.O. (udg.): *Roskilde Kapitels Jordebog 1568*, 1965
Jon Olafsson: *Islænderen Jon Olafssons Oplevelser som Bøsseskytte under Christian IV. Nedskevne afham selv*. Udgivet af Clausen, Julius & Rist, P. Fr., 1905
Danmarks Adelsårbog, 1955
Hjort, Karen m.fl. (udg.): *Helsingør Stadsbog 1554-1555, 1559-1560 og 1561-1565 Rådstueprotokol og Bytingbog*
Kancelliets Brevbøger i Uddrag, 1566-1570,

1580-1583, 1584-1588, 1593-1596, 1596-1602, 1603-1608, 1609-1615, 1616-1620, 1621-1623

Litteratur:

Ala, Marco: *Latinskole i Helsingør*, Espergærde 1984

Appel, Charlotte & Fink-Jensen, Morten: *Da læreren holdt skole. Dansk Skolehistorie I*, 2013

Bennike Pia: *Antropologiske studier af de døde fra Skt. Olai kirke*, i: Hvass, Lone m.fl. (red.): *Restaureringen af Helsingør Domkirke 2000-2001 og undersøgelserne af de borgerlige begravelser*, Helsingør 2002: 143-152.

Bill-Jessen, Torben: *Borgerne og deres kirke* i: Hvass, Lone m.fl. (red.): *Restaureringen af Helsingør Domkirke 2000-2001 og undersøgelserne af de borgerlige begravelser*, Helsingør 2002:41-68

Danmarks Kirker II, Frederiksborg amt, Bd. 1 (Skt. Olai kirke), 1964

Danmarks Kirker III, Københavns amt, Bd. 4 (Roskilde Domkirke), 1951

Eller, Povl: *Borgerne og billedkunsten på Chr. 4s tid, uddrag af Helsingørs skifteprotokoller 1621-1660*, Fra Frederiksborg Amt 1974

- *Rosenborgtidens malere* i Lassen Erik m.fl.: *Dansk Kunsthistorie* 2, 1973: 137ff.

Erichsen, A. E.; *Bergen Katedralskole*, 1906

Hvass, Lone: *Borgernes begravelse* i: Hvass, Lone m.fl. (red.): *Restaureringen af Helsingør Domkirke 2000-2001 og undersøgelserne af de borgerlige begravelser*, Helsingør 2002:69-98.

Hvass, Lone & Bill-Jessen, Torben: *Christian 4 som Kanonstøber*, Helsingør 2011

Isberg, A. U.: *Bidrag til Malmö Stads Historia* IIa, Malmö 1897

Jensen, Mogens: *Willum Mortensen – en øresundstolders liv og virke i begyndelsen af 1600-tallet* i: Zise 2015 nr. 3: 88-126

Jørgensen, Johan: *Det københavnske patri-*

ciat og staten ved det 17. århundredes Midte, København 1957

Lyster, Jens: *Et antijesuitisk skrift fra 1584, dets kilder og et efterspil*. Kirkehistoriske Samlinger 2009:55ff.

Madsen, Lars Bjørn: *Øresunds Toldkammer i Helsingør* i: *Tolden i Sundet*, 2010:85-124

Noldus, Bedeloch: *Pieter Isaacsz other Life – Legal and Illegal*, i: Noldus, Badeloch & Roding Juliette: *Pieter Isaacsz (1568-1625)*

Court Painter, Art Dealer and Spy: 151-163
North, Michael: *Art and Commerce in the Dutch Golden Age*, Yale University Press New, Haven and London 1997

Olrik, Jørgen: *Borgerlige Hjem i Helsingør for 300 Aar siden*, København 1903

Pedersen, Laurits (red.): *Helsingør i Sundtoldstiden 1426-1857*, Bd. I, 1926, Bd. II, 1929.

Roding, Juliette: *The Isaacsz Family – Constant Travellers between Holland and Denmark*, i: Noldus, Badeloch & Roding Juliette: *Pieter Isaacsz (1568-1625) Court Painter, Art Dealer and Spy*: 131-137

Tønnesen, Allan: *Helsingørs udenlandske borgere og indbyggere ca. 1550-1600*, 1985

van Heel, S.A.C. Dudok: *Parentela of the Family of Pieter Isaacsz*, i: Noldus, Badeloch & Roding, Juliette: *Pieter Isaacsz (1568-1625)*

Court Painter, Art Dealer and Spy: 245-259
Werlauff, E. C.: *De hellige tre Kongers Kapel i Roskilde Domkirke*, 1849

Noter

- ¹ KBB 1566-1570:135; Niels Henriksen var søn af Morten Jensens farbror øresundstolder og borgmester Henrik Mogensen.
- ² Smstds.:156
- ³ Roskilde Kapitels Jordebog 1568:246
- ⁴ Den samlede indtægt var i mønt: tre dalere, syv skilling og 3 penning, i naturalier: tre pund og fem skæpper rug, tre pund og seks skæpper byg, to lam, to gæs og fire par høns. Se Roskilde Kapitels Jordebog

- 1568:186f.
- ⁵ KBB 1566-1570:300
- ⁶ Dombog 1567-1570:75R-76R. Jf. Roskilde Kapitels Jordebog 1568:246f.
- ⁷ KBB 1566-1570:376
- ⁸ Smstds.:469; Niels Henriksen fortsatte sine studier bl.a. i Tyskland og Italien og blev kancellisekretær, inden han i 1583 blev udnævnt til toldskriver ved Øresunds Toldbod. Ud over vikariatet blev han i 1580 tillagt et kannikedømme ved Roskilde Domkirke. Se Danmarks Adels Aarbog 1955:31; Jf. Roskilde Domkirke i Danmarks Kirker III,4:2098
- ⁹ Danmarks Adels Aarbog, 1955:31f.; ved skiftet efter Hans Nielsen i 1593 var Morten Jensen formynder for sin søster. Skifteprotokol 1592-1598:238R; jf. Hostrup Schultz:3 & 40
- ¹⁰ Roskilde Domkirke i Danmarks Kirker III,4:2098. Alder fremgår af gravstenen.
- ¹¹ Dansk Skolehistorie I:78
- ¹² Smstds.:48ff. Kort over alle latinskoler i riget:48
- ¹³ Ala, 1984:4f.
- ¹⁴ Sthen var hører i skolen fra 1563, rektor fra 1565-1566 og igen rektor fra 1570-1574. www.denstoredanske.dk.
- ¹⁵ Om skolekomedier i latinskolen, se: Dansk Skolehistorie I:75
- ¹⁶ 17. januar 1564 deltager Jens Mogensen i rådstuemøde. Helsingør Stadsbog 1554-1555, 1559-1560 og 1561-1565:352 - Derimod deltager han ikke i de følgende møder i januar, februar og marts. - 14. marts får hans bror og efterfølger som tolder Henrik Mogensen brev om at skaffe bådsmænd til kongen. KBB 1561-1565:401. I de to måneder mellem disse to datoer er Jens Mogensen afgået ved døden, måske allerede i slutningen af januar.
- ¹⁷ Knud Fabricius m.fl. (red.). Holland Danmark I, 1945:161
- ¹⁸ STRO 020_0004
- ¹⁹ 1585 STRO 023_0537, 1589 STRO 029_0003, 1593 STRO 032_0519, 1596 STRO 036_0003
- ²⁰ Lukas 24,13-35
- ²¹ Der Münzfund von Damm D.-A. Dargun 1881 i Jahrbücher des Vereins für Mecklenburgische Geschichte und Altertums-kunde, Band 53, 1888:317ff.
- ²² Erichsen, A. E.: Bergen Katedralskoles Historie, 1906:84; verset er udformet af Philip Melanchton i 1551 og trykt i Epigrammatum libri sex, Wittenberg 1563. (www.lutheranchoragebook.com); det findes omdigtet som første strofe i Grundtvigs: Det lakker nu ad aften brat (Den danske Salmebog nr. 341).
- ²³ Danmarks Adelsårbog 1955:32
- ²⁴ Det fremgår af de juridiske formuleringer i skøder nævnt i Justitsprotokol for Helsingør 1576-80:177V-178, at Morten Jensen var ungkarl Mandag nest for Pindtze Dag 1578.
- ²⁵ Skt. Olai Kirkes regnskab 7.1.1583-7.1.1584 uden sidetal
- ²⁶ Skt. Olai Kirkes Regnskab 7.1.1584-17.1.1585 uden sidetal
- ²⁷ Saligheds Vey, En kaart oc Eenfoldig Forklaring offuer den Første Kong Davids Psalme... Dedikationen er dateret på bryllupsdagen.
- ²⁸ Isberg:83ff.
- ²⁹ Skifteprotokol 1625-1627:221V-222V om mødreneav.
- ³⁰ Skt. Olai Kirkes Regnskab 1593-1601 uden sidetal
- ³¹ Danmarks Adelsårbog 1955:32
- ³² Skt. Olai Kirkes Regnskab 1611-1612 uden sidetal
- ³³ Danmarks Adelsårbog 1955:32 angiver dødsdagen til 11.6.1661. Denne dato kan ikke verificeres efter regnskabsbogen, da denne slutter Philippi Jacobi Dag 1661 (1. maj).
- ³⁴ Et af værelserne i Morten Jensens hus bærer hans navn ved skiftet. Se Skifteprotokol 1625-1627:191V; 199V. Sammen med sin stedbror Willum bekostede han i 1624 en restaurering af prædikestolen i Skt. Olai Kirke. Jensen:120
- ³⁵ Skifteprotokol 1625-1627:Fol. 216R

³⁶ Smstds.:Fol. 221R. Blandt de ikke nærmere bestemte portrætter, arvingerne delte epter deris egen Nøye ved skiftesamlingen den 2.8.1626, kan vel have været det billede, der skulle bruges til epitafiet, eller andre billeder af afdøde. Smstds.:Fol. 216R.

³⁷ Jensen:90

³⁸ Som materialer nævnes ”wdhugne steen och alabaster”.

³⁹ Danmarks Kirker II, Frederiksborg amt, Bd 1:234ff.

⁴⁰ Pia Bennike: Antropologiske studier af de døde fra Skt. Olai Kirke:145 – i Hvass m.fl.: Restaureringen af Helsingør Domkirke 2000-2001

⁴¹ Se om Morten Mortensen i: Jensen: 90

⁴² Til hele sagen se: KBB 1616-20:769f. (Missive til Jørgen Grubbe 6.2.1620)

⁴³ Muligvis til indskud i Villums kompagnihandel på Gotland og Øsel eller hans tilbagebetaling af kongens indskud i samme handel. Jensen:97ff

⁴⁴ Skifteprotokol 1625-1627:Fol. 204R-204V

⁴⁵ Skifteprotokol 1625-1627:Fol. 222R.

⁴⁶ Skifteprotokol 1628-1631: Fol. 309R-310R; Johan Mortensen blev begravet i Skt. Olai Kirke 13.3.1628. Skt. Olai Kirkes Regnskab 1627-1628:26

⁴⁷ Skifteprotokol 1628-1631:Fol 310R

⁴⁸ KBB 1571-1575:

⁴⁹ CCD II 1576-1596:220f.

⁵⁰ Madsen:90f.

⁵¹ Olafsson:100-119. Olafsson fortæller, at udstationeringen varede to år, men han findes kun på lønningslisten for bøs-seskytter fra 3. januar til 2. april 1619. STRO:062_0583 & 0588. Han er bortset fra disse måneder forgæves søgt i årene 1617-1621.

⁵² Olafsson:117

⁵³ Påskedag 1619 var 28. marts. En løselig optælling i toldbogen af klarerede skibe i de to uger fra mandag før påske til lørdag efter påske 1619 giver et antal på godt 560 skibe, hvoraf nogle går igen i forskellige toldkategorier. Der er i øvrigt ingen

tilførsler den omtalte 3. påskedag, men derimod 205 skibe 2. påskedag, periodens travleste dag. Og selv om mange af dem var ballastere, har der været et uhyrligt arbejdspress på toldboden. Man forstår, at det har været vanskeligt at opretholde en rimelig køkultur uden væbnet støtte.

⁵⁴ Olafsson:117f.

⁵⁵ Smstds.:119

⁵⁶ STRO 018_0427

⁵⁷ KBB 1580-83:26f. Jf. lønudbetaling STRO 018_0422

⁵⁸ STRO 022_0124

⁵⁹ STRO 026_0050

⁶⁰ KBB 1580-1583:670. Ud over vikariatet ved Roskilde Domkirke drejede det sig om et kannikedomme ved samme kirke forlenet 11. august 1580. Smstds.:125f.

⁶¹ STRO 032_0476. KBB 1588-1592:841 siger at han årligt indtil videre må oppebære 100 daler, men regnskabet siger altså noget andet.

⁶² STRO 023_0124

⁶³ STRO 026_0040

⁶⁴ STRO 029_0617

⁶⁵ STRO 032_0476

⁶⁶ Se f.eks. STRO 027_0493ff.

⁶⁷ KBB 1596-1602:227 (7.12.1597)

⁶⁸ KBB 1584-1588:856 (19.11.1587)

⁶⁹ Smstds:882 (13.1.1588)

⁷⁰ KBB 1593-96:721 (Missive til Lensmand Axel Brahe 6.8.1596)

⁷¹ KBB 1596-1602:614 (5.4.1601) Denne indtægt blev fastholdt som løntilskud til Øresunds Toldbod også efter Morten Jensens død. 27.9.16 fik kongens kammer-tjener Jørgen Beyer forlening på indtægten ”naar Morten Jensen, Tolder i Helsingør, dør.” Beyer blev udnævnt til toldskriver i 1627.

⁷² Smstds.: 662; jf. Werlauff:72

⁷³ Roskilde Kapitels Jordebog 1568:150ff.

⁷⁴ STRO 046_0251. En af Morten Jensens sønner, Johan, blev i 1628 ansat som kongens efterretningschef i Helsingør. Se Jensen:89f.

⁷⁵ Noldus & Roding:134; 158ff.; 247

- ⁷⁶ I 1599 foretog Christian IV selv en rejse til Ishavet for at hævde Danmarks højhedsret. Steffen Heiberg: Christian 4. - en europæisk statsmand:147ff.
- ⁷⁷ Venge:136f; jf. CCD II 1576-1595 12.2.1582 (Åbent brev om lastegælden)
- ⁷⁸ Pedersen I:66f.
- ⁷⁹ CCD 1596-1621:261 (Missive 17.7.1609). Samme dag udgik et lignende missive til lensmændene i hele riget om at skaffe befarne sømænd til orlogsskibene og sende dem til København, uanset om de var forhyret på civile skibe
- ⁸⁰ KBB 1580-1583:87 (Missive 22.5.1580)
- ⁸¹ KBB 1566-1570:211 (Missive 18.6.1567)
- ⁸² L. Laursen, Danmarks Norges Traktater 1523-1750 I, 1907:461
- ⁸³ KBB 1609-1615:356 (Missive 10.4.1611)
- ⁸⁴ Smstds.:402f. (Missive 22.1.1611)
- ⁸⁵ Smstds.:545 (brev 19.10.1612)
- ⁸⁶ Skifteprotokol 1625-1627:196V-198R; 207R; 214R-215R
- ⁸⁷ STRO 054_0185; 055_0260
- ⁸⁸ STRO 058_0264; 059_0304; 060_0270
- ⁸⁹ STRO 022_0122; 024_0417; 027_0494; 039_0359, 0378; 045_0253; 046_0241f.; 047_0180f., 0192, 210; 049_0023, 0042
- ⁹⁰ STRO 039_0456 (1599) Morten Jensen får overført 360½ daler 11 skilling, Frederik Leyell 334 daler 5 skilling. - STRO 045_0234 (1602) Beløbet på 351½ daler 2 skilling omtales som resten af et beløb ydet det foregående år.
- ⁹¹ STRO 023_0333; 039_0461
- ⁹² Hvass & Bill-Jessen:129
- ⁹³ STRO 050_0019
- ⁹⁴ En optælling i STRO viser, at han gennem de 35 år i fast løn og skriverpenge i alt fik udbetalt godt 12.500 rigsdaler.
- ⁹⁵ Jørgensen:30
- ⁹⁶ Jf. Jensen:94
- ⁹⁷ Jørgensen:60ff.
- ⁹⁸ Ostindisk Kompagni oprettet af Christian IV i 1616.
- ⁹⁹ Olrik:122
- ¹⁰⁰ Skifteprotokol 1603-1610:277V-278R
- ¹⁰¹ Skifteprotokol 1621-1625:218V
- ¹⁰² Skifteprotokol 1625-1627:206R-206V; 212V-213R
- ¹⁰³ De i vurderingen anvendte danske møntbetegnelser daler (mønt) og kurantdaler er omregnet til rigsdaler efter følgende værdier: 1 daler = 4 mark; 1 kurantdaler = 5 mark; 1 rigsdaler = 6 mark. Se Eller:83. Fremmed mønt er omregnet til rigsdaler efter Tabel 1. i Tolden i Sundet:135f.
- ¹⁰⁴ Skifteprotokol 1625-1627:188V-189V
- ¹⁰⁵ Smstds.:222R
- ¹⁰⁶ Isberg:158f.; Huset var bygget i 1534 af deres farmor Anne Pedersdatter, da hun flyttede fra Helsingør til Malmø efter sin mand, borgmester Mogens Jensens død. Se: Bager, Einar: Rosenvingeska Huset, 1952
- ¹⁰⁷ Skifteprotokol 1612-1614:93R-96V
- ¹⁰⁸ Jensen 2015:109ff.
- ¹⁰⁹ Skifteprotokol 1625-1627:221V
- ¹¹⁰ KBB 1603-1608:286 (5. maj 1605) Missive fra kongen til borgmestre og råd i Helsingør om at udpege syns- og skønsmænd til at afgøre, hvor stort Morten Jensen måtte bygge på sin grund uden at få ”krakel” med sine naboer
- ¹¹¹ Skifteprotokol 1625-1627:221V
- ¹¹² Helsingør Byfoged, Justitsprotokol 1576-1580:177V-178R
- ¹¹³ Pedersen I:96
- ¹¹⁴ STRO 043_0036; Hvass & Bill-Jensen:71
- ¹¹⁵ STRO 044_0151
- ¹¹⁶ Hvass & Bill-Jensen:78f.
- ¹¹⁷ STRO 044_0167
- ¹¹⁸ KBB 1596-1602:675 (20.10.1601)
- ¹¹⁹ STRO 045_0254 & 0255
- ¹²⁰ STRO 047_0201. Det anføres dog i toldbogen, at Joachim Bylow var nærværende ved indgåelsen af handelen. (Lensmand på Frederiksborg 1604-1612).
- ¹²¹ KBB 1603-1608:245 (24.1.1605)
- ¹²² Smstds.:293 (18.5.1605)
- ¹²³ Smstds.:286
- ¹²⁴ KBB 1603-1608:635 (16.12.1607)
- ¹²⁵ STRO 053_0077
- ¹²⁶ STRO 054_0217
- ¹²⁷ STRO 058_0254

- ¹²⁸ STRO 059_0304
- ¹²⁹ Pedersen I:98.
- ¹³⁰ Tønnesen:39
- ¹³¹ Skifteprotokol 1599-1603: 298R. Enken blev kort efter gift med Morten Jacobsen fra Stettin, men døde allerede næste år. Skifteprotokol 1599-1603: 398V-400V.
- ¹³² Skifteprotokol 1603-1610:312R-324R. Det anføres dog fol.314R, at "Rasmus i Emaus" skylder ham 65 daler, men det synes at dreje sig om et lån, ikke husleje.
- ¹³³ Pedersen I:98; 178. Det beskrives som "et Bindingsværkshus, som laa i den nuværende Villa Sundveds Have og udgjorde en Del af Løwes Skibsværft, der blev nedrevet ved Kystbanens Anlæggelse." (:98)
- ¹³⁴ Skifteprotokol 1625-1627:190R
- ¹³⁵ Smstds.:198V-201R; 206V-207R; 214R; 216R; jf. Eller 1974.
- ¹³⁶ North:92f.
- ¹³⁷ Det grundmurede hus, der ved skiftet beboedes af Isaacsz arvinger, lå i St. Færgestræde. Smstds.:190R; jf. Eller 1973:140, som fejlagtigt placerer samlingen i det hus Pieter Isaacsz havde boet i.
- ¹³⁸ Smstds.:107ff.
- ¹³⁹ Saligheds Vey. Lyster:2009
- ¹⁴⁰ Afskrift af gravskøde i Skt. Olai Kirkes protokol 1742ff. Kryptens placering i kirken fremgår af kort i Hvass m.fl. (red.): Helsingør Kommunes Museer 2001, Restaureringen af Helsingør Domkirke 2000-2001 og undersøgelse af de borgerlige begravelser, Helsingør 2002:156, gravkælder nr. 11, nærmere omtalt 62f., fotos: 9, 62, 90, 151
- ¹⁴¹ Der var hårdt brug for pengene til løbende vedligeholdelse af kirken og i særdeleshed til betaling af det i 1613-14 opførte spir på tårnet. Jf. CCD III 1596-1621:475f. (nr. 424 16.2.1616): Forordning om stolestadsordning for St. Olai Kirke i Helsingør.
- ¹⁴² Afskrift af gravskøde i Skt. Olai Kirkes protokol 1742ff.
- ¹⁴³ Skt. Olai Kirkes regnskaber 1611-1612, 22.8.: Morten Jensens och hands Høstrues Leyersteed – 150 R:dr – iij Ct xLvj marc L xiiij Sk
- ¹⁴⁴ Skifteprotokol 1625-1627:221R
- ¹⁴⁵ Fæstebrevet nævner, at "trende hans kiære Hustruer og enn af hans Døttre allereede er nedsat og begrawet" i gravkælderens. Afskrift i Skt. Olai Kirkes Protokol 1742ff.
- ¹⁴⁶ Skt. Olai Kirkes regnskaber 1603-1612.
- ¹⁴⁷ Skt. Olai Kirkes regnskaber 1624-1627:75V
- ¹⁴⁸ Skifteprotokol 1625-1627:206V
- ¹⁴⁹ Hvass:73 oplyser, at en meget dyr begravelse kostede 150-250 daler, men fortæller ikke, om der tænkes på 1600- eller 1700-tallet.
- ¹⁵⁰ Smstds. 1624-1627:20-34; 56-77; 103-108
- ¹⁵¹ KBB 1624-1626:512 (27.9.1625). Nævnte Jørgen Beyer blev udnævnt til toldskriver 4.3.1627. KBB 1627-1629:34
- ¹⁵² Roding:134f. - Pieter Isaachsz blev ringet til sin grav i Skt. Olai Kirke med alle kirkens klokker den 18.9.1625. Skt. Olai Kirkes regnskaber 1624-1627:70
- ¹⁵³ KBB 1624-1626:589; jf. revisionens slutbemærkning: "Der med beløffuer for:ne Udgifft Emod dette Aars Innndtegt lige op emod huer andre" STRO 061_0231
- ¹⁵⁴ Skt. Olai Kirkes regnskaber 1624-1627:9V

Kommandanten, tolderen og ridefogeden i Hals 1663

Af Henrik Gjøde Nielsen

Hals ved Limfjordens munding

Hals er en lille by der ligger ved Limfjordens østlige munding. Det vil frem til 1834 sige Limfjordens eneste munding. En stormflod gennembrød Agger Tange i vest i 1825, og denne åbning blev efterhånden større, tiltog i bredde og dybde og i 1834 kunne det første skib passere. Men frem til da var den østlige munding Limfjordens eneste munding, og tanken om en by og fæstning på dette sted kunne give forjættende perspektiver.

Det mente i hvert fald både Christian IV og Frederik III, og efter mange og lange tilløb begyndte man at virkeliggøre tankerne i hurtig takt. I 1654 renoverede man den i 1625-27 opførte Hals Skanse efter de dengang mest moderne fæstningsmæssige principper, i 1655 tog man fat på havneanlæg og etablerede toldstedet for hele Limfjorden i Hals, og i 1656 fik kongens nye by og fæstning Hals omfattende købstadsprivilegier. Hensigten var at flytte aktiviteterne fra bl.a. Aalborg og Sæby til Hals. De storslåede planer blev dog aldrig til noget, og efter Carl Gustav-krigene 1657-58 og 1658-60 indtrådte på den ene side en afmatning i byplanerne, mens man på den anden side ufortrødent vedligeholdte Hals Skanse, der endnu i dag er Danmarks bedst bevarede enkeltskanse fra renæssancetiden.¹ Trods den byplanmæssige afmatning ophævede man aldrig købstadsprivilegierne, ligesom man bibe-

holdt toldfunktionen og senere dele heraf i Hals, hvor fogeden på Hals Ladegård endvidere repræsenterede ejeren, dvs.

Privilegier for kongens nye by og fæstning Hals ved Limfjorden i Jylland, udstedt den 28. august 1656, her i tysk udgave. Privilegierne blev tillige affattet på dansk og hollandsk. Man ønskede at etablere en by med internationale forbindelser. Ud over almindelige købstadsprivilegier, dvs. ret til at drive handel og håndværk mv., indeholdt privilegierne for Hals andre fordele, som gratis byggegrunde i byen og 20 års frihed for alle ordinære og ekstraordinære, nuværende og kommende skatter og afgifter. (Original i Nordjyllands Historiske Museum, Hals Museum. Gengivet efter Nielsen 1997 s. 63.)

amtet og i videre forstand kronen, og det militære element selvsagt var repræsenteret af kommandant og garnison på Hals Skanse. Der var altså en væsentlig tilstedeværelse af såvel civile som militære myndigheder i Hals. Og så var der naturligvis alle bønderne og fiskerne, der mere eller mindre havde stået på sidelinjen og betragtet kongemagtens bestræbelser og initiativer i området.

På trods af disse, som vi skal se, uklare forhold har garnisonen på Hals Skanse udgjort et væsentligt befolkningsmæssigt element på stedet, ligesom skansen i sig selv har været en væsentlig, fysisk realitet. Militær, civile myndigheder og lokalbefolkning var som institutioner og befolkningskontingent til stede i et afgrænset område. Myndighederne, soldaterne og sognebørnene må have interageret med hinanden.² Det er et eksempel på en sådan interaktion, her i form af en konflikt, der er genstand for behandling i herværende artikel.

Hals Skanse, den blinde mands hus og tolderens gård

Grænserne mellem militær og civil myndighed blev prøvet af i 1663. Et noget kaotisk sagsforløb vidner om, at disse grænser har været uklare for aktørerne. Det er byens spidser, der støder sammen: Kommandanten, med det indiskutable ansvar for Hals Skanse; toldereren, der indiskutabelt havde ansvaret for at samle kongens told, kongens penge, til kongen; ridefogeden på Hals Ladegård, der var ejerens, dvs. amtmandens og dermed kronens repræsentant på stedet, som tog sig af forholdet til bønderne i forbindelse med fæste mv., opkrævede landgilde og skatter og mødte i retten på ejerens

vegne. Hver især besad kommandanten, toldereren og ridefogeden indiskutabel myndighed og besad et dem af kongen pålagt embede og suverænt ansvar. Det kan gå galt, hvis afgrænsningerne mellem de suveræne ansvarsområder er uklare. Det var de, og det gik galt.

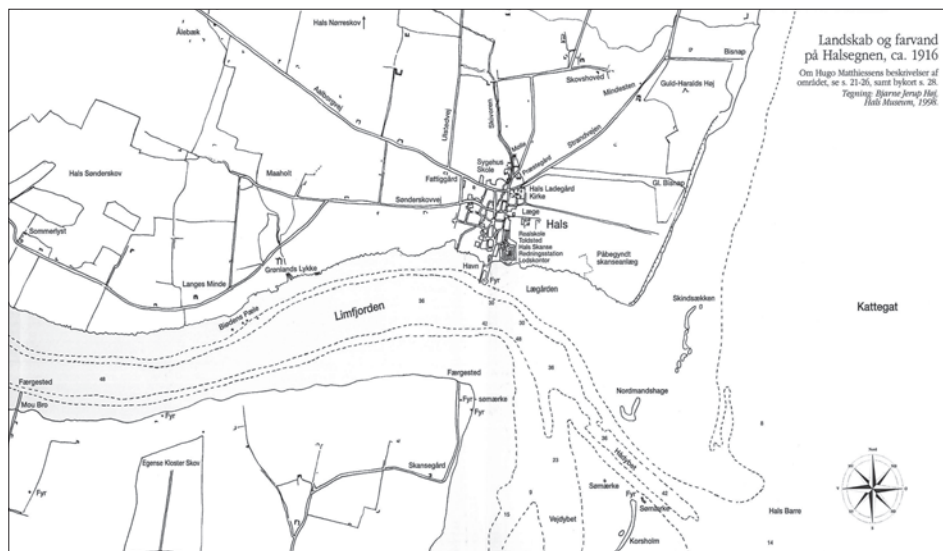
I juni 1663 skriver kommandanten på Hals Skanse Hermann Laubmann til sine foresatte i Krigskollegiet i København, efter at Laubmann tidligere på året har udbedt sig ordrer vedr. diverse påkrævede reparationer på Hals Skanse. Af brevet fremgår, at Laubmann har fået ordre til at nedbryde nogle barakker uden for skansen og at renovere de barakker, der står inde i skansegården. Videre beretter Laubmann, at der 60 skridt fra porten lå et lille hus der var beboet af en fattig, blind mand, dennes kone og børn samt en enke. Dette hus havde den i byen værende kongelige toldbetjent Urban Andersen forlangt rømmet. Imidlertid havde tolder Andersen selv opført en gård, omgivet af et næsten to meter højt dobbelt plankeværk, kun 24 skridt fra skansens kontreskarpe, hvilket kommandant Laubmann havde forbudt tolder Andersen, idet der ifølge Laubmann kunne skjule sig en stor fjendtlig styrke bag tolderens bygningsværk, som, anfører Laubmann, snarest burde rives ned.³ Et par dage senere skriver Laubmann igen til sine foresatte og meddeler nu, at ridefogeden på Hals Ladegård Mads Rasmussen har fået tilladelse til at sætte den fattige familie ud, og det på trods af, at toldereren vest for skansen vil bygge et dobbelt plankeværk.⁴

Den blinde mands hus ved hovedporten volder tilsyneladende ikke problemer, set ud fra et fæstnings- og forsvarsmæssigt synspunkt. Derimod voldte tolder

Andersens byggeri problemer, placeret som det var i området mellem Hals Skanse og Hals by. Byen svækkede i forvejen skansens forsvar mod vest. Når toldereren så stædigt insisterede på at opføre sin gård med det høje plankeværk på dette sted, må det være begrundet i et ønske om både at have plads til oplag og at være i nærheden af Hals Skibsbro, der var opført ved fjordkysten umiddelbart vest for Hals Skanse, mellem skansen og byen. Hertil kom så, at toldereren af en eller anden grund ville af med den fattige familie og enken i huset omtrent 50 m fra hovedporten. Det lille hus lå vel på en eller anden måde i vejen for tolder Andersen projekt.

Skansen var opført på kongens, dvs. lenets jord, eller mere korrekt Aalborg-hus Amt, som lenet kom til at hedde efter indførelsen af enevælden 1660 og

de der af følgende administrative reformer, for amtets vedkommende fra 1662.⁵ Ejerforholdet til jorden forklarer, hvorfor ridefogeden på Hals Ladegård Mads Rasmussen melder sig på banen. Tolder Andersen har tilsyneladende fået ridefoged Rasmussen ovre på sin side, eftersom ridefogeden havde indhentet tilladelse til at sætte den blinde mand med familie og enke ud af huset ved hovedporten, mens toldereren må have været i besiddelse af en tilladelse til at bygge ved skansen og men derfor ikke nødvendigvis have fået anvist en grund. Pludseligt er der ikke blot tale om et internt militært anliggende, og heller ikke om en konflikt mellem kommandanten på Hals Skanse og toldereren i Hals. Nu inddrages også lenet, dvs. amtet. Konflikten mellem den statslige kommandant og den statslige toldbetjent inddrager nu også den amtslige ridefo-

Kort over Hals by 1764. Skønt optegnet mere end 100 år efter konflikten mellem kommandanten, toldereren og ridefogeden gengiver kortet præcist stridens genstand, nemlig det hus, der ses angivet umiddelbart vest for Hals Skanse. Umiddelbart vest og syd for dette ses Hals Skibsbro. (Original i Nordjyllands Historiske Museum, Hals Museum. Gengivet efter Nielsen 1997 s. 66-67.)

ged, der på sin side må sikre sig, at amtets ejendom og autoritet ikke anfægtes. Med henblik på at sikre dette, tages den lokale retsinstans, Hals Birketing, i anvendelse.⁶

Sagen finder vej til Hals Birketing på mødet den 12. juni 1663 ved Hals Kirke, som altid på dette sted fredag formiddag kl. 10.00, hvor de involverede fremlægger deres syn på sagen, med vidner, ed og oprakte fingre efter recessen osv., uden at man kommer nærmere på en afklaring. Det gør man heller ikke på birketingsmødet den 3. juli 1663, hvor det præciseres, at grunden er udpløjet ca. 45 m fra skansen, og hvor kommandant Laubmann har indkaldt en af korporalerne, dvs. artilleristerne, på Hals Skanse som vidne i sagen, baseret på dennes lokalkendskab.⁷

Den 11. juli 1663 skriver kommandant Laubmann igen til Krigskollegiet og oplyser, at tolderens gård, som altså må være blevet yderligere udbygget, nu går helt ind til et skridt fra kontreskarpen, og at Laubmann på dette sted havde tænkt sig at opføre et brystværn, som tidligere havde været der, men som var faldet sammen.⁸ Problemerne med husene gentages i Laubmanns brev til Krigskollegiet den 13. juli 1663 og her oplyser Laubmann videre, at to af konstablerne i Hals Skanse havde været på stedet i ti år og at de aldrig havde oplevet en sådan konflikt. Tolder Andersen opfattede nu, ifølge Laubmanns brev, sit grundskel som værende et skridt fra kontreskarpen. Laubmann har haft indkaldt forståelse i form af krigskommissær Ehlers, der havde besøgt stedet og nedlagt forbud mod tolderens byggeri. I øvrigt udbad Laubmann sig videre ordrer.⁹

Sagen har nu klare fortifikatoriske konsekvenser. En ting er, at der opføres et lille hus, som den blinde mands, på

den tomme kontreskarpe. Noget andet er tolderens omfattende byggeri, der rykker stadigt tættere på selve fæstningsværket. Det planlagte brystværn kan Laubmann nu ikke opføre, og sagen har udviklet sig til, at toderen rykker sit byggeri helt hen til voldgravens ydre kant. Og krigskommissærens forbud havde ingen virkning.

Den 25. august 1663 meddeler kommandant Laubmann så i et brev til Krigskollegiet, at han den 20. august 1663 har modtaget Krigskollegiets brev af 25. juli 1663. Her i meddeles, at Hermann Laubmann må lade den blinde mands hus stå hvor det står, men tolder Andersens byggeprojekt nævnes besynderligt nok ikke i brevet.¹⁰ Tilsyneladende har Krigskollegiet opgivet at få klarlagt, hvem der må bygge hvor.

Det havde Laubmann imidlertid ikke. Sagen drøftes igen på Hals Birketing den 25. september 1663, hvor man nu taler om byggeriet ved kontreskarpen i skansen, som det formuleres, og på birketingsmødet den 27. november 1663 kræves på kommandanten på Hals Skanse Hermann Laubmanns vegne, at sagen bliver drøftet på næste birketingsmøde af ”Menige Hals Bymænd.”¹¹ Nu agter Laubmann således at inddrage civilbefolkningen i Hals i sagen, men det er uklart, om Laubmann med den begærede drøftelse syv dage efter mødet den 27. november 1663 også ønskede afholdt et fuldt syn på skansen. Vi ved nemlig ikke, hvad der kom ud af det varslede møde. Referatet af mødet den 27. november 1663 er det sidste der findes i denne del af Hals Birketings Retsprotokol. Derefter er der en lakune i samlingerne. De næste referater foreligger langt senere, nemlig først for året 1680. Dette forhold forhindrer os imidlertid ikke i ved hjælp af sagen at få

Hals Ladegård og Hals Kirke fotograferet af Hugo Matthiessen 1916. Hals Kirke findes fortsat, men Hals Ladegård er borte. I 1950 blev de sidste udlænger revet ned, og hovedbygningen blev revet ned i 1986. Det var her, mellem kirke og ladegård, møderne på Hals Birketing blev afholdt hver fredag formiddag kl. 10.00. (Original i Nationalmuseet. Gengivet efter Nielsen 1998 s. 30.)

et nøjere indblik i relationerne mellem fæstning, told, amt og by i Hals i 1663, og endvidere et indblik i den unge enevældes centraladministration, som tilsyneladende var fuldstændigt i vildrede.

Relationer og alliancer

Der er i 1663 tale om en konflikt mellem rigets højeste myndigheder på stedet, mellem kongens fremmeste, lokale repræsentanter, som, uagtet vi ikke kan følge sagen som sådan til ende, kan give os et indtryk af såvel aktørernes selvforståelse som af aktørernes opfattelse af Hals Skanse som militært anlæg. Og skansen er central i sagen, for uden den havde der

hverken været told, by eller havn, som amtmanden al væsentligt skulle tage sig af, i hovedsagen repræsenteret ved ridefogeden.

Kommandanten tager sig af kongens fæstning og de militære interesser og anfører, at tollerens projekt både er til fare for fæstningens funktion og hindrer de nødvendige, fortifikatoriske tiltag. Det gør den blinde mands hus ikke, hvorfor kommandanten ikke ser nogen grund til at foretage sig noget i den sammenhæng. Det skal bemærkes, at kommandanten i hele sagen er i defensiven. I skrivelserne til sine foresatte i Krigskollegiet betoner han de fortifikatoriske konsekvenser i forbindelse med tollerens byggeri, hvil-

ket man imidlertid ikke reagerer på. Man må tro, at man i Krigskollegiet bevidst sidder disse oplysninger overhørig, for hvordan skal man i Krigskollegiet agere i forhold til amt og told? De administrative strukturer og enevælden var endnu så ung, at præcedens må have manglet på adskillige områder. Fra Krigskollegiet skriver man blot, at kommandanten må lade den blinde mands hus stå. Tolderens byggeri forholder man sig ikke til.

Kommandanten indkalder så en af korporalerne på Hals Skanse som vidne i sagen og henviser videre til, at to af konstablerne, som har været på skansen i ti år, ikke tidligere har oplevet noget lignende. Aldrig i deres tid har civile interesser i den grad trængt sig ind på skansens grund. Før affæren med kommandanten, toderen og ridefogeden havde man åbenbart fået tingene til at fungere. Nu var man nærmest vidne til en civil offensiv, for så vidt i lighed med den konflikt om en fri gård, der udspandt sig mellem kaptajn Zacharias og møller Jens Madsen i Hals i 1625, hvor kaptajnen flyttede fra gård til gård som han fandt bedst og jog folk ud af deres huse,¹² men i 1663 med modsat fortegn i forhold til denne. Kommandanten appellerer til Krigskollegiet og indkalder regionalt og lokalt høj og lav, men stoppe toderen kan han ikke.

Tolderen vil have plads, og der er masser af plads mellem skansen og byen. Der er ca. 150 m mellem byens torv og skansen, og der er, mener i hvert fald toderen tilsyneladende, rigeligt plads til en gård, der omkranses forsvarligt af et plankeværk, og som ligger belejligt i forhold til Hals Skibsbrogade, og for toderen. Ridefogeden, amtets mand på stedet, tager toderens parti. Tolderen og ridefogeden prioriterer klart de civile interesser, sidder

åbenlyst henvisninger fra kommandant og krigskommissær overhørig og toderen placerer sit byggeri så tæt på voldanlægget, at det ligner en provokation.

I forbindelse med sagsbehandlingen på Hals Birketing er det ikke menige Hals birkemænd men menige Hals bymænd, der optræder, om end i en tilsyneladende relativt passiv rolle. Så vidt vi kan følge sagen på birketinget, har ingen af birkets menige mænd, som nu er menige Hals bymænd, taget initiativer af nogen art i sagen. Tavsheden har imidlertid også understøttet toderen og ridefogeden, som birkets og byens mænd i 1663 vel også havde mere med at gøre og for så vidt angår ridefogeden i hvert fald var mere afhængige af, end man var af kommandanten. Ingen steder kan kommandanten mønstre støtte, der kan hjælpe militæret til at modstå det civile indtog på skansen. Desuden bør det bemærkes, at det forhold, at man på birketingsmødet ikke skriver sig som "menige birkemænd," som man gjorde tidligere,¹³ men "Menige Hals Bymænd,"¹⁴ antyder et skifte i den lokale selvforståelse. Man er ikke bønder eller fiskere i et birk, man er mænd i en by. Og en by har civile interesser.

Kommandanten, toderen og ridefogeden

Når vi summer det hele op lader det til, at de civile interesser her overtrumfer de militære. Konfliktens årsag og virkning er meget konkret. Det drejer sig om noget fysisk, nemlig jord, og ikke om en divergens mellem opfattelsen af, hvad der er en civil situation og hvad der er en militær situation.¹⁵ Det drejer sig ikke engang om divergerende opfattelser af militær

Hals Skanse, sidste del af 1800-tallet. Skansen er fotograferet fra ravelinporten efter nedlæggelsen af skansen som fæstning 1848. (Original i Hals Lokalhistoriske Arkiv)

og civil jurisdiktion. Det her drejer sig ikke om situationer eller om jurisdiktioner, det drejer sig om land. Militæret har noget land, der ligger hen. Det land har den civile verden interesse i. Man tænker ikke i situationer eller jurisdiktioner.

I 1663 er det blot tre år siden Karl Gustavkrigene blev afsluttet, så man behøver hverken megen fantasi eller en specielt god hukommelse for at forestille sig hvad der kan ske, hvis skansen ikke opfyldte dens funktion. Dette forhold er imidlertid hverken tolderens, ridefogeden eller Hals bymænd opmærksomme på, eller måske mere korrekt: Man valgte at ignorere det og at vægte civile interesser frem for militære, eller man agerede på baggrund af en kombination af alle tre dele.

Kommandanten og krigskommissæren er derimod helt bevidste om fæstningens betydning og har en klar opfattelse af

skansens primat, uanset dens tilstand, men fra Krigskollegiets side vender man det døve øre til. Muligvis har man i Krigskollegiet netop som følge af de uklare jurisdiktioner været i vildrede med, hvordan man egentligt skulle forholde sig, og så lod man helt være med at forholde sig.

Hals Skanse er i defensiven, presset af den civile Hals by. Tolderen, ridefogeden og menige Hals bymænd repræsenterer byens, det civile livs interesser, og i denne sag overtrumfer disse interesser kongens militære interesser. Efter Karl Gustavkrigene må man have gang i hjulene igen, og så er det både synd og skam og spild af plads, hvis den lokale fæstning skulle komme i vejen for det. I den lokale, civile opfattelse blev fæstningen prioriteret lavt. Det blev tolderens projekt ikke. Man henviste i sagen ikke til købstadsprivilegierne fra 1656, men at militære interesser måtte vige for civile tog man nærmest for givet.

Fæstningens funktion betød mindre; man holdt sig ikke tilbage for initiativer, der greb ind i denne, hvorved man også anfægtede kommandantens suveræne ansvar og embede. Hvorvidt Krigskollegiets manglende stillingtagen er udtryk for stiltiende accept eller en undladelssynd, lader sig ikke fastslå, men kongemagten agerede ikke i forhold til fæstningen. På amtsligt niveau agerede man i forhold til de civile interesser, krigskommissæren og kommandanten var magtesløse, og lokalt indtog civile interesser dele af fæstningen.

Og således endte konflikten mellem kommandanten, toldereren og ridefogeden med, at den civile tolder sejrede over den militære skanse. I denne omgang.

Upubliceret kildemateriel

Rigsarkivet, København

Krigskollegiet, Landetaten, indkomne breve mv., 1660-1679.

Rigsarkivet, Viborg

Hals Birk, B-031D, Justitsprotokol, Birketingsbøger, Hals Birketings Retsprotokol, 1630-1631, 1662-1663.

Litteratur

Gregersen, Jens: Hals Skanse. 1956.

Martensen-Larsen, Florian: Aalborghus Slot 1539-1989. Et nordjysk slots historie igennem 450 år. 1989.

Nielsen, Henrik Gjøde: Blot Brudstykker II. Flere historiske strejftog i Hals Kommune. 1997.

Nielsen, Henrik Gjøde: Hugo Matthiessens Hals. Fotograferet 1916. 1998.

Nielsen, Henrik Gjøde: Kongens fæstning og by. En undersøgelse af relationerne mellem kongemagt, fæstning og by i renæssance og enevælde. 2016.

Nielsen, Henrik Gjøde: Krigenes konsekvenser. Hals Birketing, Kejserkrigen

1625-1629 og Torstenssonfejden 1643-1645. I: Fra Himmerland og Kjær Herred 2016. 2016 b, s. 21-30.

Noter

¹ For relationerne i Hals mellem kongemagt, fæstning og by i renæssance og enevælde se Nielsen 2016.

² Det er ikke et forhold, der før Nielsen 2016 er blevet undersøgt i forskningslitteraturen. Kun Gregersen 1956 s. 52-59 anfører elementer, der kan spores tilbage til fæstningsregnskaberne, men forveksler eksempelvis renoveringsregnskabet 1675-1678 med almindeligt driftsregnskab. Gregersens læsning af kilderne er således ikke helt akkurat, og hans beskrivelse af forholdet har karakter af generelle antagelser, uden bund i kilderne. Gregersen hævder, at man af skansens regnskaber kan se, at der hvert eneste år, hvormed må menes i tiden 1660-1700, er blevet gennemført store reparationer, udført af byens håndværkere. Videre omtaler Gregersen eksempelvis aflønning, at folk blev narret i militærtjeneste eller drog i militærtjeneste af eventyrlyst, at man blandt torturinstrumenterne anvendte træhest, som dog, anfører Gregersen, ikke optræder i kilderne vedr. Hals Skanse. I øvrigt antager Gregersen, at soldaterne har lagt penge i byen til boliger for koner og børn, til mad og ikke mindst drikke, og at byens unge piger har haft store chancer med mere end 50 uniformerede mænd at vælge imellem, og bemærker endelig, at der har været liv i gaderne og at begyndelsen her blev gjort til den folkemotion man endnu har, nemlig at vende broen.

³ Rigsarkivet, København, Krigskollegiet, Indkomne sager, Hermann Laubmann, formodentlig 5. juni 1663. De omtalte barakker, dvs. kasernebygninger, uden for skansen må have været anvendt til indkvartering af garnisonen i spidsbelastningsperioder, jf. Nielsen 2016 s. 171-175.

- ⁴ Rigsarkivet, København, Krigskollegiet, Indkomne sager, Hermann Laubmann 7. juni 1663.
- ⁵ Fra 1662 fandt den administrative nyordning bl.a. og netop udtryk ved, at lensmanden blev kaldt amtmand. Denne betegnelse stammede fra hertugdømmerne og skulle understrege stillingen som embedsmand. Martensen-Larsen 1989 s. 78.
- ⁶ Om Hals Birketing, baggrund, apparat og funktion, samt en redegørelse for birketingsprotokollernes fragmentariske karakter, se Nielsen 2016 s. 85-87, Nielsen 2016 b.
- ⁷ Rigsarkivet, Viborg, Hals Birketings Retsprotokol 12. juni 1663, 3. juli 1663.
- ⁸ Rigsarkivet, København, Indkomne sager, Hermann Laubmann 11. juli 1663.
- ⁹ Rigsarkivet, København, Krigskollegiet, Indkomne sager, Hermann Laubmann 13. juli 1663.
- ¹⁰ Rigsarkivet, København, Krigskollegiet, Indkomne sager, Hermann Laubmann 25. august 1663.
- ¹¹ Rigsarkivet, Viborg, Hals Birketings Retsprotokol 27. november 1663.
- ¹² Nielsen 2016 s. 37-38.
- ¹³ Nielsen 2016 s. 87-91. Rigsarkivet, Viborg, Hals Birketings Retsprotokol 9. december 1631.
- ¹⁴ Rigsarkivet, Viborg, Hals Birketings Retsprotokol 27. november 1663.
- ¹⁵ Ligeledes som i forbindelse med konflikten 1625, Nielsen 2016 s. 37-38.

Kongelige monogrammer

Af Mikael Venge

*Erling Svane: Kongelige Monogrammer.
Helsingør Kommunes Museer 2015.
172 s., ill. ib., 200 kr.*

Initialer på mønter kendes fra 1000-tallet, men fra renæssancen udvikler initialerne sig til sammenslyngede figurer, monogrammer. Der er udøvet megen kunsthåndværk i at snitte og hugge monarkers og andre kongeliges monogrammer, der har været forbundet med høj status og prestige. Erling Svane indleder jagten på middelalderens mønter, fortsætter til kirkebænke og altertavler, bygningsstene og op mod vor egen tid de mærkværdigste steder såsom brændejern til skibsmåling, Dyrehavens porte og kronprinseparrets små tvillingers barnestole i de kongelige limousiner. Han har været vidt omkring,

også ivrigt fotograferet selv, dog med særlig bevågenhed på Helsingør og dens nærmeste omegn, hvor man fornemmer, at han har sine rødder.

I sin iver satser Svane på et flot startskud allerede i vikingetiden og med kongemoderen Estrid som galionsfigur. Flere af Svend Estridsens mønter er overbroderede med noget, der ligner krimskrams, men også kunne være liggende E'er, altså E for Estrid, der var datter af Svend Tveskæg og dermed det dynastiske bindeled til den gamle kongeslægt. Det er den gamle møntforsker Peter Hauberg, som Svane nu lidt karrigt konsekvent omtaler som P. Hauberg, der i sin tid opkastede teorien.

Hauberg var ikke historiker, men kunsthåndværker, og sprang måske lidt hurtigt til konklusionerne. Svane er da også redelig nok til at indrømme, at vor tids sagkundskab, som han har konsulteret, stiller sig skeptisk.

Overinspektøren på Nationalmuseet kom lidt uoverlagt til at ytre, at de liggende E'er måske snarere var et M for Magnus (den Store), men fortrød det vist i samme øjeblik. En må man nok sige yderst spinkel mulighed for et oldnordisk monogram. Anmelderen kan ikke dy sig for at opkaste et lidt mere plausibelt bud. Hvis der virkelig er tale om E'er, måtte man vel snarere tænke på møntmesteren, som hed Esger (ikke Esbern, som Svane skriver). Hvis nogen har sat sin signatur, er det sandsynligste vel, at det er ham,

men sandsynligheden skal nok regnes i promiller.

Svane benytter ikke patronymikon (Svendsen, Eriksen, Knudsen), som ellers gør det betydeligt lettere at holde styr på middelalderens mange rivaliserende monarker. I stedet tyr han til de lidt lumske arabertal. Når han omtaler Valdemar 5., der regerede som Valdemar 3., er vi godt på vej ud i mosens hængedynd. I det mindste bør man så forlange ubønhørlig akribi. Et eksempel på, hvor let man kommer galt afsted, er barnekongen, dronning Margrethes søn. Mønt- og monogramhistorisk er han interessant og et ophold værd, eftersom hans initial O er påsat en krone, altså et vigtigt skridt

på vejen mod mere kunstfærdige monogrammer. Svane omtaler ham som Oluf 2., men kommer herved til at springe en ganske vist mindre påagtet, men dog notorisk Oluf Haraldsen over, der tiltvang sig kongemagt i Skåne i begyndelsen af 1140'erne i konkurrence med Erik Lam, og at Skåne er en del af det danske rige indtil 1658 behøver man forhåbentlig ikke at minde om. Svane er muligvis grebet af loyalitet mod kongehuset, som har etableret sin egen kongerække uden denne Oluf, dog altså med Oluf Hunger, der vel må anses for nr. 1, men vil man partout nummerere middelalderens monarker, må man have dem alle med. Problemet kunne være løst ved at droppe de besværlige arabertal samt ved at kalde barnet ved dets rette navn. Barnekongens fader var den norsk-svenske kong Håkon Magnusson, og barnet er utvivlsomt med velberåd hu blevet opkaldt efter den norske kongehelgen Olav uden tanker på sine fjerne danske slægtninge, ham med hungersnøden og den skånske tronraner.

Et rigt stof har Svane fundet i sin gamle etat, bevaret i Told- og Skattemuseets samlinger. Her er mange perler såsom det gamle skilt, der viste ind til konsumtionskontoret (stavet cantor) i Køge. Det stammer dog ikke fra 1650, som billedteksten lidt overilet påstår, men fra 1712, som teksten mere rimeligt fastslår. Emnet er vist ikke før blevet vist den overvældende opmærksomhed, som Svane vier det. Sidste ord er næppe sagt om samtlige monogrammer, men bogen må upåtvivleligt ses som en generøs håndsrækning til fremtidige studier.

Generalforsamling

Told- og Skattehistorisk Selskab indkalder herved til
generalforsamling tirsdag den 18. april 2017, kl 16.00
i kantinen i SKAT, Østbanegade 123, 2100 København Ø,
med følgende dagsorden:

1. Valg af dirigent
2. Beretning om virksomheden 1. januar - 31. december 2016
3. Indkomne forslag
4. Regnskab 1. januar - 31. december 2016
5. Valg af bestyrelsesmedlemmer m.v.
 - a. redaktør og formand (ekstraordinært)
 - b. 3 bestyrelsesmedlemmer
 - c. 2 bestyrelsessuppleanter
 - d. 2 revisorer
 - e. en revisorsuppleant
6. Fastsættelse af kontingent for 2018
7. Eventuelt

Bestyrelsen

zise

Indholdsfortegnelse

Hans Munk Pedersen:

Indledning s. 83

Henning Olesen:

Et langt liv i Toldvæsenet (3) s. 84

Mogens Jensen:

Morten Jensen:

46 år som øresundstolder s. 96

Henrik Gjøde Nielsen:

Kommandanten, toldereren og
ridefogeden i Hals 1663

s. 120

Mikael Venge:

Anmeldelse af Erling Svane:

Kongelige monogrammer s. 128

Generalforsamling

s. 131